

Araşdırmaçı-jurnalist, Əməkdar mədəniyyət işçisi Muxəllim Həsənov bir sıra tarixi-sənədli filmlərin ssenari müəllifi, eləcə də İctimai Televiziya da yayımlanan 100 bölümdən ibarət "XX yüzillik. Faktlar, hadisələr və insanlar" sənədli-publisistik verilişinin müəllifi və aparıcısı kimi tanınır.

Müxtəlif illərdə "Adi və qeyri-adi Amerika", "Qərib məzarlar. Fransa", "Azərbaycanda gəmiçilik: sənədli tarix", "Nobellər neft, milyonçular və qoçular şəhərində", "Hacı Zeynalabdin Tağıyev", "Neftimizin Avropaya uzun yolu" adlı kitabları nəşr edilib. "“Əkinçi”dən 50 il sonra" adlandırdığı bu kitabda 1925-ci ildə Azərbaycan kommunistlərinin "Əkinçi" qəzetinin 50 illiyinin keçirilməsi ilə bağlı qəbul etdiyi qərarlardan, bu yubileyə bağlı görülmə işlərdən, habelə H.B.Zərdabinin vəfatının 50 illiyi ilə əlaqədar dövlət səviyyəsində həyata keçirilən tədbirlərdən söhbət açılır.

Kitab bu vaxta qədər hansısa səbəblər üzündən gözdən-könüldən uzaq qalan unikal arxiv sənədləri əsasında yazılıb.

"ƏKİNCİ"DƏN 50 İL SONRA

MÜSƏLLİM HƏSƏNOV

"ƏKİNCİ"DƏN 50 İL SONRA

Azərbaycan dilində ilk qəzetin tarixi ilə bağlı
arxivlərdə gözdən uzaq qalan
bəzi sənədlər haqqında

MÜSƏLLİM
HƏSƏNOV

MÜSƏLLİM HƏSƏNOV

“ƏKİNCİ”DƏN 50 İL SONRA

*Azərbaycan dilində ilk qəzetin tarixi
ilə bağlı arxivlərdə gözdən uzaq qalan bəzi
sənədlər haqqında*

BAKİ - 2025

Kitab

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyevin
“Azərbaycan milli mətbuatının 150 illik yubileyinin
keçirilməsi haqqında” 25 aprel 2025-ci il tarixli
Sərəncamına uyğun olaraq
Azərbaycan Mətbuat Şurasının
təşəbbüsü ilə nəşr edilib.

Mətbuat demokratiyanı dərinləşdirən, siyasi inkişafa təkan verən qüdrətli vasitədir. Bu gün əsas vəzifə onun geniş imkanlarından milli dövlət quruculuğunda, demokratik dəyərlərin bərqərar edilməsində, sivil vətəndaş cəmiyyətinin formalaşmasında, islahatların həyata keçirilməsində, insanların mənəvi saflaşmasında səmərəli istifadə etməkdən ibarətdir.

Mətbuat həyatın güzgüsü, həqiqətin carçısı olmalıdır, insanları yüksək ideallar uğrunda mübarizəyə səsləməli və səfərbər etməlidir.

Heydər ƏLİYEV
Ümummilli Lider

1875-ci il iyulun 22-də görkəmli ziyalı və maarifçi-publisist Həsən bəy Zərdabi tərəfindən Azərbaycan dilində nəşr olunmağa başlamış “Əkinçi” qəzeti milli mətbuatımızın ilk nümunəsi və həmin dövr Azərbaycanın ictimai-siyasi həyatının mühüm hadisəsi kimi tarixə düşmüşdür. Sonrakı illərdə çoxsaylı nəşrlərlə zənginləşən milli mətbuatımız Azərbaycan ədəbi dilinin və maarifçilik hərəkatının inkişafına əhəmiyyətli töhfələr vermiş, milli özünüdərk və istiqlal məfkurəsinin formalaşmasında, qabaqcıl ideyaların təbliğində böyük xidmətlər göstərmişdir.

İlham ƏLİYEV
Azərbaycan Respublikasının Prezidenti

Azərbaycan milli mətbuatının 150 illik yubileyinin keçirilməsi haqqında

Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Sərəncamı

XIX əsrin ikinci yarısında dünyanın neft və sənaye mərkəzlərindən birinə çevrilmiş və iqtisadi yüksəliş dövrünü yaşayan Azərbaycanın ictimai-siyasi və mədəni həyatında əsaslı dəyişikliklər baş vermiş, maarifçilik hərəkatı genişlənməyə başlamış, milli mətbuatın yaranması zərurəti meydana çıxmışdı. Məhz buna görə də 150 il əvvəl – 1875-ci il iyulun 22-də görkəmli ziyalı, təbiətşünas alim və maarifçi-publisist Həsən bəy Zərdabinin Azərbaycan dilində nəşr etdirdiyi “Əkinçi” qəzeti milli mətbuatımızın ilk nümunəsi və ölkəmizin həyatında mühüm hadisə kimi tarixə düşmüşdür. Cəmi iki il fəaliyyət göstərən qəzet maarifçi ideyaların qarçısı olmuş, cəhalətə və xurafata qarşı kəskin məqalələr dərc etmiş, milli özünüdərkini, ictimai, siyasi və bədii fikrin inkişafına, mütərəqqi jurnalist nəslinin yetişməsinə önəmli töhfə vermişdir.

“Əkinçi”dən sonra onun ənənələrini davam etdirən çoxsaylı nəşrlər dövrün vətənpərvər ziyalılarını, maarifçilərini eyni məslək ətrafında birləşdirərək, milli oyanış prosesinin aparıcı vasitələrindən biri kimi, ümummilli məqsədlərin gerçəkləşməsində mühüm rol oynamışlar.

Keçən yüzilliyin sonlarında xalqın tələbi ilə yenidən hakimiyyətə qayıdan Ümummilli Lider Heydər Əliyevin rəhbərliyi ilə həyata keçirilən islahatlar ölkəmizdə söz və məlumat azadlığının,

fikir plüralizminin və digər demokratik dəyərlərin bərqərar olması üçün etibarlı zəmin yaratdı. Heydər Əliyev medianın inkişafını prioritet vəzifələrdən biri hesab etmiş, onun fəaliyyətini tənzimləyən qanunvericilik bazasının formalaşdırılması, inkişafını əngəlləyən süni maneələrin aradan qaldırılması, maddi-texniki bazasının möhkəmləndirilməsi istiqamətində ardıcıl qərarlar qəbul etmiş, dövlət-media münasibətlərində mütərəqqi ənənələrin əsasını qoymuşdur.

Ötən dövr ərzində müstəqil siyasi kursun qətiyyətlə və ardıcıl həyata keçirilməsi nəticəsində ölkəmizin dinamik inkişafı təmin edilmiş, qarşıda duran strateji vəzifələr uğurla gerçəkləşdirilmişdir. Azərbaycan Vətən müharibəsində şanlı Zəfər qazanaraq və unikal antiterror əməliyyatı ilə hərbi tarixinə yeni səhifə yazaraq, ərəzi bütövlüyünü və suverenliyini tam bərpa etmişdir. Müharibə dövründə mediamız əsl vətənpərvərlik, həmrəylik nümunəsi ortaya qoymuş, haqq səsimizin dünya ictimaiyyətinə çatdırılması, düşmənin və onun havadarlarının saxta məlumatlarının ifşası üçün xüsusi səy göstərmiş, Milli Ordumuzun, əsgər və zabitlərimizin rəşadəti, qəhrəmanlığı ilə bağlı zəngin salnamə yaratmışdır.

Vətən müharibəsində qələbəmizdən az sonra başlanan islahatlar, o cümlədən “Media haqqında” Qanunun qəbul edilməsi media fəaliyyətinin rəqəmsal dövrün çağırışlarına uyğunlaşdırılmasını və ölkəmizin informasiya mühitinin sağlamlaşdırılmasını hədəfləmişdir. Vergi azadlıqlarının tətbiqi, qəzet və jurnallar üçün əlavə dəyər vergisinin aradan qaldırılması, jurnalistlərə güzəştli ipoteka kreditindən yararlanmaq hüququnun verilməsi və digər tədbirlər informasiya resurslarının iqtisadi müstəqilliyinin gücləndirilməsi və jurnalistlərin sosial müdafiəsinin yaxşılaşdırılması istiqamətində görülən işlərin davamlılığını təmin etmişdir.

Bu gün mediamız Azərbaycanın tərəqqisinin və müasir cəmiyyət quruculuğu prosesinin fəal iştirakçısı olaraq, beynəlxalq əlaqələrini və global informasiya məkanında təsir imkanlarını genişləndirmiş, rəqabət qabiliyyətini artırmışdır. Lakin dünya

nizamının dəyişikliklərə məruz qaldığı, siyasi proseslərin intensivləşdiyi, habelə yeni fəaliyyət prinsiplərinin bərqərar olduğu müasir dövr Azərbaycan mediası qarşısında da yeni vəzifələr müəyyənləşdirir. Qabaqcıl texnologiyaların tətbiqi, sosial media platformalarında fəallığın artırılması, rəqəmsallaşma, süni intellekt, media savadlılığının yüksəldilməsi, dezinformasiya və saxta xəbərlərlə mübarizə, effektiv kommunikasiyanın həyata keçirilməsində yaxından iştirak və s. mediamızın inkişaf perspektivini və qarşıdan gələn dövrdə global informasiya məkanında yerini müəyyənləşdirəcək məsələlərdir. Eyni zamanda, media müasir tendensiyaları nəzərə almaqla Azərbaycanın dövlət maraqlarını həmişə uca tutmalı, ölkəmizin müasir beynəlxalq münasibətlər sistemində yeri və rolu, həyatımızda baş verən pozitiv dəyişikliklər ilə bağlı ictimaiyyətimizin məlumatlandırılması sahəsində daha fəal olmalıdır.

Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının 109-cu maddəsinin 32-ci bəndini rəhbər tutaraq, milli mətbuatın Azərbaycanın ictimai-siyasi və mədəni həyatındakı yerini, mədəniyyətin, maarifçiliyin inkişafında rolunu, müasir cəmiyyət quruculuğu və ölkəmizin beynəlxalq nüfuzunun daha da yüksəldilməsi sahəsində töhfələrini nəzərə alaraq **qərara alıram**:

1. Azərbaycan milli mətbuatının 150 illik yubileyi ölkəmizdə geniş qeyd olunsun.

2. Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Administrasiyası Azərbaycan Respublikası Medianın İnkişafı Agentliyi və Azərbaycan Mətbuat Şurası ilə birlikdə yubiley tədbirlərinin keçirilməsini təmin etsin.

3. Azərbaycan Respublikasının Nazirlər Kabineti yubiley tədbirlərinin maliyyələşdirilməsi ilə bağlı məsələləri həll etsin.

İlham Əliyev,

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti.

Bakı şəhəri, 25 aprel 2025-ci il.

Ön sözün müəllifi:
Rəşad Məcid
Azərbaycan Mətbuat Şurasının sədri

Məsləhətçi:
Xanlar Məmmədov
Əməkdar mədəniyyət işçisi

Redaktor:
Elşən Əliyev,
Əməkdar jurnalist

Həsənov M.Q. “Əkinçi”dən 50 il sonra. Azərbaycan dilində ilk qəzetin tarixi ilə bağlı arxivlərdə gözdən uzaq qalan bəzi sənədlər haqqında. Bakı, 2025, 144 səh.

Kitab 1925-ci ildə “Əkinçi” qəzetinin 50 illiyinin keçirilməsi haqqında Azərbaycan Kommunist (bolşeviklər) Partiyası Mərkəzi Rəyasət Heyətinin qərarı və bu qərarın icrası ilə bağlı görülmən tədbirlərə həsr olunub.

Müəllif Azərbaycan mətbuat tarixi arxivinin yaradılması üçün atılan ilk addımlar, Moskva və Leningrad muzeylərində aparılan axtarışlar, ayrı-ayrı illərdə Həsən bəy Zərdabiyə münasibət və s. kimi məsələlər barədə unikal arxiv sənədləri əsasında maraqlı söhbət açır.

ISBN: 978-9952-8556-6-1

© Müsəllim Həsənov
© Azərbaycan Mətbuat Şurası

“Əkinçi” irsinə ehtiramla...

Tarixçilər məlumatların yazılı şəkildə yayılması hadisəsinin ilk dəfə eramızdan əvvəl 59-cu ildə qədim Romada baş verdiyini bildirirlər. Bizim eranın VIII əsrində isə çinlilər özlərinə məxsus üsulla kağız üzərində məlumatları çap etməyə başlayıblar və onu “Paytaxt xəbərləri” adlandıırıblar. Almaniyada 1450-ci ildə kağız üzərində mətn və şəkillərin çoxaldılmasının yeni üsulunu tətbiq edən texnologiya – çap maşını meydana çıxıb. Ancaq bizim qəzet kimi tanıdığımız dövrü nəşr bundan yüz on altı il sonra İtaliyanın Venesiya şəhərində işıq üzü görüb. Elə “qəzet” (“gazzetta”) sözü də bütün dillərə məhz italyalılarından keçib.

Yaxın qonşularımızın mətbuat tarixinə nəzər salaq: Rusiyada ilk dövrü mətbu nümunə – “Vedomosti” (“Xəbərlər”) 1703-cü ildə, Türkiyənin ilk qəzeti “Takvim-i Vekayi” (“Hadisələrin təqvim”) 1831-ci ildə, İranın “Kağəz-e İrani”si 1837-ci ildə, gürcülərin “İveriya” (“Gürcüstan”) qəzeti 1877-ci ildə nəşrə başlayıb. Cənubi Qafqaza gəlmə xalq olan ermənilər isə öz dillərində “Azdarar” (“Xəbərlər”) adlı ilk dövrü mətbu nəşri 1794-cü ildə... Hindistanda buraxıblar və təbii ki, onun sahibi də bir kilsə xidmətçisi olub.

Bu qısa tarixi ekskurs, kütləvi kommunikasiyanın ən qədim vasitəsi olan qəzetin yaranması və təşəkkülü kontekstində baxdıqda, Azərbaycan xalqının bölgə xalqlarından geri qalmadığını göstərir. Həmin dövr üçün səciyyəvi olan milli oyanış və maarifçilik hərəkətinə xalqımızın vətənpərvər ziyalıları da vaxtında qoşulub,

ÖN SÖZ

milli kimliyimizi ifadə etmək üçün yollar axtarıblar. Onlar ana dilində dövrü mətbuatın yaradılmasını bu yolda ən vacib addım sayaraq, XIX əsrin ortalarından etibarən qəzet nəşr etdirməyə çalışsalar da, imperiya hökumətinin icazəsini almaq çətinliyi ilə qarşılaşıblar. Belə bir tarixi missiyanı gerçəkləşdirmək – Azərbaycanın ilk dövrü mətbu nəşrini yaratmaq isə görkəmli ziyalı, təbiətşünas alim və maarifçi-publisist Həsən bəy Zərdəbiyə nəsisib olub. Onun təsis etdiyi və 1875-1877-ci illərdə misilsiz əzmkarlıqla fasiləsiz nəşrinə nail olduğu “Əkinçi” qəzeti milli mətbuatımızın cığıracanı kimi xalqımızın taleyində mühüm rol oynayıb. Çar hökumətinin senzurası, maliyyə çətinlikləri və dövrün sosial münasibətləri qəzeti yalnız iki il yaşatmağa imkan verib...

Bununla belə, “Əkinçi”nin açdığı cığır getdikcə böyüyüb, milli ideyanı irəliyə aparan yola çevrilib, ana dilində yeni-yeni mətbu nəşrlərin meydana çıxmasına vəsilə olub.

“Əkinçi”nin nəşrə başlaması ilə yaranan milli mətbuatımız və jurnalistikamız artıq özünün 150 illik yubileyini qeyd edir. Qəzetin ilk nömrəsinin çapdan çıxdığı 22 iyul gününün Azərbaycanın əlamətdar günləri sırasına daxil edilməsi və kütləvi informasiya vasitələri işçilərinin peşə bayramı kimi qeyd olunması haqqında qərar dövlət müstəqilliyimizin bərpası ərəfəsində verilsə də, bu tarixin respublikamızın ictimai-siyasi həyatında öz layiqli yerini tutması Ulu Öndər Heydər Əliyevin adı ilə bağlıdır.

Ümummilli Lider milli mətbuatı xalqın maariflənməsində və milli şüurun formalaşmasında əvəzsiz vasitə kimi qiymətləndirirdi. Azərbaycana rəhbərliyinin hər iki dövründə o, milli mətbuatımızın inkişafına xüsusi diqqət və qayğı göstərüb, jurnalistlərin hüquqlarının müdafiəçisi, onların dostu olub. Milli mətbuatın yaradılmasının 125 illiyinin 2000-ci ildə dövlət səviyyəsində qeyd edilməsi barədə Prezident Sərəncamı ilə Ulu Öndər Heydər Əliyev Azərbaycan jurnalistləri üçün çox dəyərli bir ənənənin əsasını qoyub.

ÖN SÖZ

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyevin “Azərbaycan milli mətbuatının 150 illik yubileyinin keçirilməsi haqqında” 2025-ci il 25 aprel tarixli Sərəncamı da bu ənənəyə sadıqlıyın növbəti bariz təzahürüdür. Həsən bəy Zərdabinin “Əkinçi” qəzetini nəşr etdirməsinin mühüm hadisə kimi tarixə düşdüyünü bir daha vurğulayan dövlətimizin başçısı Sərəncamda milli mətbuatın Azərbaycanın ictimai-siyasi və mədəni həyatındakı yerini, mədəniyyətin, maarifçiliyin inkişafında rolunu, müasir cəmiyyət quruculuğu və ölkəmizin beynəlxalq nüfuzunun daha da yüksəldilməsi sahəsində töhfələrini yüksək qiymətləndirib, eyni zamanda müasir dövrdə medianın qarşısında duran vəzifələri müəyyənləşdirib.

“Əkinçi”nin jurnalistika prinsipləri: maarifçilik – cəmiyyəti elmə, təhsilə və tərəqqiyə çağırmaq; xalqa yaxınlıq – sadə və aydın dildə yazmaq; tərəfsizlik və obyektivlik – hadisələri dürüst və qərəzsiz işıqlandırmaq; milli-mənəvi dəyərlərə bağlılıq – ana dilinə, mədəniyyətə və milli kimliyə xidmət etmək müasir media üçün də peşəkarlıq meyarıdır.

“Əkinçi” irsini öyrənmək milli mətbuatımızın inkişafı üçün daim önəmli olub. Yüz ildən çoxdur ki, Həsən bəy Zərdabinin fəaliyyəti, onun yaratdığı qəzetin tarixi rolu və əhəmiyyəti barədə araşdırmalar aparılır, çoxsaylı məqalələr, kitablar yazılır. Lakin məlum olur ki, “Əkinçi” ilə bağlı tarixi həqiqətlərin heç də hamısını araşdırıb qurtara bilməmişik.

Bu baxımdan publisist yaradıcılığı, sənədli film ssenariləri, silsilə televerilişləri ilə diqqət mərkəzində olan tanınmış tədqiqatçı-jurnalist Müsəllim Həsənovun “Əkinçi”nin tarixinə dair indiyədək geniş ictimaiyyətə məlum olmayan faktları, arxiv sənədlərini üzə çıxarıb, özünəməxsus üslubda işıqlandırması milli mətbuat tariximizə sanballı töhfədir.

Kitabda Azərbaycan bolşeviklərinin “Əkinçi”nin 50 illik yubileyini keçirmək təşəbbüsündən, bu çərçivədə milli mətbuatımızın o dövr üçün tarixini öyrənmək, təbliğ etmək və türk qəzetlərinin

ÖN SÖZ

arxivini yaratmaq cəhdlərindən ilk dəfə ətraflı bəhs olunur. Ötən əsrin əvvəllərində bolşevik-kommunist ideologiyasının xalqımızın türk kimliyini hələ qəbul etdiyi, hətta Bakıda Türkoloji Qurultay keçirilməsi istiqamətində tədbirlər gördüyü həmin sənədlərdə öz əksini tapıb. “Əkinçi”nin nəşrə başlamasının 50 illiyini qeyd etməyə hazırlaşan bolşeviklər bu yubileyi Türkoloji Qurultayla əlaqələndirməyi, qurultayın keçirildiyi günlərdə Azərbaycan türk mətbuatı tarixinə dair sərgi təşkil etməyi nəzərdə tutublar. Sonradan sovet mərkəzi hakimiyyəti öz himayəsi altında Bakıda I Ümumittifaq Türkoloji Qurultay keçirib, ancaq “Əkinçi” ilə, Azərbaycan türk mətbuatı ilə bağlı qabaqcadan planlaşdırılan tədbirlər unudulub.

Bu məsələyə və eləcə də Həsən bəy Zərdabiyə bolşeviklərin münasibəti ilə bağlı həqiqətləri müəllif tədqiqatçı dəqiqliyi ilə, konkret arxiv sənədləri əsasında açıb göstərir. Türk mətbuatı nümunələrinin Rusiyadan toplanılması, milli mətbuat tariximizin yaranması üçün əmək sərf edənlərin fədakarlığı da kitabda tarixi sənədlər əsasında yüksək peşəkarlıqla işıqlandırılır. Bu sənədlərin bir çoxu, müəllifin dediyi kimi, təəssüf ki, indiyə qədər arxiv qovluqlarında gözdən-könüldən uzaq qalıb.

Kitabda Müsəllim Həsənov 1925-ci ildə Həsən bəy Zərdabinin həyat yoldaşı Hənifə xanıma pensiya təyin olunması ilə bağlı Xalq Komissarları Şurasının iclasında gedən gərgin müzakirəni ilk dəfə oxucuların mühakiməsinə verir. Azərbaycan mətbuatının banisinin vəfatının 50 illiyi ilə əlaqədar 1957-ci ildə Azərbaycan KP MK-nın bürosunda aparılan müzakirələr barədə də ilk dəfə söhbət açılır.

Azərbaycan milli mətbuatının 150 illik yubileyi ərəfəsində araya-ərsəyə gələn və “Əkinçi” irsinə dərin ehtiramın ifadəsi olan bu kitabı geniş oxucu kütləsinin, xüsusən də, jurnalistlərimizin böyük maraqla qarşılayacağına əminəm.

Rəşad MƏCİD

Azərbaycan Mətbuat Şurasının sədri

Giriş əvəzi

Bilirdinizmi ki, 1925-ci ildə bolşeviklər “Əkinçi” qəzetinin 50 illik yubileyinin dövlət səviyyəsində qeyd edilməsi ilə bağlı hansı tədbirləri görüblər?

Təkcə “Əkinçi”nin deyil, 50 ildə türk dilində çap olunmuş digər mətbu nəşrlərin də arxivini yaratmaq üçün hansı arxiv və muzeylərdə axtarış aparılıb?

Yubileylə bağlı sovet dövlətinin rəhbəri İosif Stalinə müraciət etmək ideyası niyə yaranıb?

Bəs Həsən bəy Zərdabinin həyat yoldaşı Hənifə xanıma pensiya təyin edilməsi barədə Xalq Komissarları Şurasında hansı müzakirələr aparılıb?

Bu və digər çoxsaylı sualların cavabı indiyədək gözdən uzaq qalmış bir arxiv qovluğundadır. Həmin qovluq isə Azərbaycan Respublikası Prezidentinin İşlər İdarəsinin İctimai-Siyasi Sənədlər Arxivində saxlanılır.

“İlk türk qəzeti “Əkinçi”nin 50 illiyi ilə əlaqədar material toplanmasına dair yazışmalar” adlı həmin qovluğu açırıq...

Azərbaycan milli mətbuatının 150 illiyi ərəfəsində...

“Əkinçi”nin 50 illiyi barədə bolşeviklərin ilk qərarı

“Əkinçi” qəzetinin yubileyinin dövlət səviyyəsində qeyd olunması ideyası ilk dəfə 1925-ci ildə ortaya atılıb.

Azərbaycan dilində 50 il əvvəl nəşrə başlayan qəzetin yubileyini qeyd etmək ilk dəfə kimin ağılına gəlib, - demək çətindir. Çünki bu yubileyə bağlı arxiv sənədləri azdır...

Yalnız o məlumdur ki, Azərbaycan bolşevikləri “Əkinçi” qəzetinin 50 illiyi haqqında yox, “ilk türk qəzetinin 50 illiyi haqqında” qərar qəbul ediblər.

Bir də o məlumdur ki, Azərbaycan bolşeviklərinin rəhbərlərindən olan Ruhulla Axundov Azərbaycan Kommunist Partiyası Mərkəzi Komitəsi Rəyasət Heyətinin həmin il martın 16-da keçirilən iclasında “İlk türk qəzetinin 50 illiyi haqqında” məruzə edib. Və qərara alınıb: “İlk türk qəzetinin 50 illiyinin keçirilməsi üçün Ağamalıoğlu, Cəbiyev, İsmayılov R., Qasımov Yusif və S.M.Əfəndiyevdən ibarət komissiya yaradılsın”.

Azərbaycan Respublikası Prezidentinin İşlər İdarəsinin İctimai-Siyasi Sənədlər Arxivində saxlanılan bu qərar rus dilində, özü də burada qeyd olunan formada yazılıb: kamissiya üzvlərinin bəzilərinin ancaq familiyası, bəzisinin adının baş hərfi, bir başqasının isə bütöv ad-familiyası...

Bu, o dövrün rəsmi yazı üslubudur.

Amma maraqlıdır ki, sabiq bəy və xanlara, qolçomaqlara müharibə elan edən sovet hökuməti (indiki halda Azərbaycanın bolşevik rəhbərləri) Zərdablı Səlim bəyin oğlunu, onun 50 il əvvəl buraxdığı qəzeti 1925-ci ildə nə əcəb yada salıb?

Yəqin ki, bizim “şanlı” bolşeviklər hakimiyyəti ələ alandan yalnız beş il sonra - 1925-ci ildə xatırlayıblar ki, Azərbaycan türklərinin

də öz milli mətbuatı olub və onun tarixi öyrənilməlidir! Hətta bu qəzeti onların “sinifi düşmən” elan etdiyi bir təbəqəyə mənsub Səlim bəyin oğlu buraxmış olsa da...

Hər halda, Azərbaycan mətbuatının tarixini araşdırmaq üçün o vaxt göstərilən bu cəhd bütün hallarda təqdirəlayiqdir. Özü də nəinki təqdirəlayiqdir, həm də mətbuat tariximizin sonrakı illərdə araşdırılması üçün bir baza yaradan ciddi addımdır. Çünki məhz onda, məhz həmin 1925-ci ildə qərara alınıb ki, son 50 ildə türk dilində nəşr olunmuş qəzet və jurnalların nüsxələri Moskva, Leninqrad və Tiflis arxivlərindən toplanıb Bakıya gətirilsin. Bu işin nə qədər çətin və məşəqqətli olduğu isə qəzet nüsxələrinin axtarılmasına, yığılmasına başlanıldıqdan sonra ortaya çıxıb.

Amma onlar bu işi bacarıblar!

Qapı-qapı gəziblər! Moskvada və Leninqradda Akademiya rəhbərləri ilə, arxiv direktorları ilə danışıqlar aparıblar, kimisə razı salıblar, kimlərəsə etiraz ediblər, müxtəlif arxivlərin zirzəmilərində saxlanan bağlamaların içindən “Əkinçi”nin, “Bəhlul”un, “Dəbistan”ın, “Günəş”in, “Həyat”ın, “İrşad”ın, “Şərqi-rus”un saralmış nüsxələrini toplayıb poçtla Bakıya göndəriblər. Göndəriblər ki, bizim özümüzün mətbuat tarixi arxivimiz olsun. Çünki Azərbaycanda ilk türk qəzetinin 50 illiyini qeyd etmək istəyən bolşeviklər görüblər ki, nəinki 50 il, heç 10-15 il qabaq nəşr olunmuş qəzetlərin də Bakıda arxivi yoxdur...

Bəs 1925-ci il martın 16-da “ilk türk qəzetinin 50 illiyi” haqqında həmin qərarın qəbul edilməsində kimlər iştirak edib?

Azərbaycanda türkçülük ideyaları və... ilk türk memarın özünə qəsdı barədə

Azərbaycan Kommunist (bolşeviklər) Partiyası Mərkəzi Komitəsi Rəyasət Heyətinin 16 mart tarixli iclasının arxivdə saxlanılan 41 nömrəli iclas protokolunda müzakirələrdə iştirak edən kommunistlərin adı yazılıb:

“Rəyasət Heyətinin üzvləri: Ağamalıoğlu, Axundov R., Bağirov, Bünyatzadə, Qarayev, Kirov, Konuşkin, Mirzoyan, Musabəyov.

Üzvlüyə namizədlər: İvanov, Çagin.

Azərbaycan KP Nəzarət Komissiyasından: Qorobçenko, Pleşakov, Əfəndiyev S.M.

Azərbaycan Kommunist Gənclər İttifaqının Mərkəzi Komitəsindən: Axundzadə.

Və Mərkəzi Komitənin bir neçə şöbə müdiri...”¹.

Siyahıdan görünür ki, türk mətbuatının 50 illiyi barədə müzakirə iştirakçılarının yarısı qeyri-türkdür!

Bu qərardan çıxarışın arxivdə saxlanan nüsxəsinin üstündə isə xüsusi qeydlər var: “Tamamilə məxfi. Xüsusi şəxsi işdə saxlanılsın. İki həftə ərzində geri qaytarılmalıdır”².

Türk mətbuatının 50 illiyinin keçirilməsi haqqında qərarın üstünə niyə “Tamamilə məxfi” qurfi vurulsun? Bu sənəd niyə xüsusi qovluqda saxlanılsın?

İndi bu suallara cavab vermək çətindir. Əslində, heç cavab axtarmaq da lazım deyil: sovet dəftərxana sisteminin öz qaydaları olub...

İclasın protokolundan görünür ki, müzakirələrdə Mircəfər Bağirov, hətta Levon Mirzayan da iştirak edib. Amma onlar hələ xüsusi səlahiyyət sahibi deyillər.

¹Azərbaycan Respublikası Prezidentinin İşlər İdarəsinin İctimai-Siyasi Sənədlər Arxivi. Fond 1, siyahı 6, saxlama vahidi 31, səh. 211.

²Azərbaycan Respublikası Prezidentinin İşlər İdarəsinin İctimai-Siyasi Sənədlər Arxivi. Fond 1, siyahı 6, saxlama vahidi 33, səh. 32.

Bu iclasda əsas söz sahibi Sergey Kirovdur!

İclasa o sədrlik edib!

Azərbaycanın o vaxtkı rəhbəri!

Bəs Sergey Kirov respublikanın rəhbəri kimi “ilk türk qəzetinin yubileyi” ilə bağlı müzakirə aparmağa, Bakıda türkçülük söhbətləri açmağa nə əcəb icazə verib?

Məsələn, ondadır ki, Azərbaycanda həmin 20-ci illərdə yerli xalqın türk adlandırılmasına hələ qadağa yox idi. Məktəblərdə türk dilində (sonralar Azərbaycan dili olacaq!) dərslər keçilir, türk teatrı fəaliyyət göstərir, türk musiqisi tədris və təbliğ olunurdu.

Məsələn, 1925-ci ildə “Bakinski raboçi” qəzeti yazırdı: “Bakı soveti Rəyasət Heyətinin qərarı ilə Quberniya küçəsinin adı dəyişdirilərək həmin küçəyə türk şairi Füzulinin adı verilmişdir”.

Qəzet fəxrlə onu da xəbər verirdi ki, “Bakı türk qadın seminarı”nda təntənəli buraxılış mərasimi keçirilmişdir. Bu buraxılış seminariya yaranandan bəri ilk dəfə Azərbaycanın ən uzaq və unudulmuş yerlərindən olan 18 nəfər yeni türk qadın müəllim yetişdirmişdir”.

“Xalq Səhiyyə Komissarlığında qeydiyyatdan keçən 829 həkimdən 129 nəfəri türkdür”, - bu statistika da 1925-ci ilin mətbuat səhifələrindəndir³.

Bir sözlə, o vaxt Azərbaycan SSR bir türk respublikası sayılırdı.

Amma həmin 25-ci il fevralın 16-da bu türk respublikasının paytaxtı Bakıda ilk ali təhsilli türk memarı Zivər bəy Əhmədbəyov tapançadan atəş açmaqla özünə qəsd etmişdi. Bu barədə “Bakinski raboçi” qəzeti iki cümləlik xəbər vermiş, xəbərə “intiharın səbəbi hələ müəyyən olunmayıb” cümləsi ilə yekun vurmuşdu.

Azərbaycan Fövqəladə Komissiyası – ÇK⁴ Zivər bəyin faciəvi vəfatının səbəbini “müəyyən edə bilməsə də”, baş verən hadisənin gizlinləri Türkiyədə yaşayan Məhəmməd Əmin Rəsulzadəyə gedib

³ “Bakinski raboçi” qəzeti, 21 avqust 1925-ci il.

⁴ Sovet hökumətinin təhlükəsizlik orqanı olan Fövqəladə Komissiyanın ruscasının (Чрезвычайная Комиссия) abbreviaturası.

çatmışdı. O, 1925-ci ilin mayında Əlimərdan bəy Topçubaşıya yazırdı: “Zivər bəyin intiharının səbəbini öyrəndim. Onu tez-tez həbs ediblər, fasilə vermədən istintaq altında saxlayıblar. İşsiz qalıb. Özünü öldürməzdən əvvəl Fövqəladə Komissiyanın – ÇK-nın əməkdaşları Baba Əliyevə, Mircəfər Bağirova və başqalarına ünvanlanmış qeyd yazıb: “Sevinin ki, daha bir müsəlman-ziyalı sıradan çıxdı”⁵.

1925-ci ildə Sergey Kirovun rəhbərlik etdiyi respublikada real vəziyyət belə idi! Rusiya bolşeviklərinin emissarlarından olan bu şəxs 1921-1926-cı illərdə Azərbaycan Kommunist (bolşeviklər) Partiyası Mərkəzi Komitəsinin birinci katibi vəzifəsini tuturdu.

Nə qədər paradoksal olsa da, Bakıda Türkoloji Qurultay keçirilməsi barədə qərar da məhz onun rəhbərlik etdiyi dövrdə – 1925-ci ildə qəbul olunmuşdu.

Zivər bəy Əhmədbəyovun intihar etməsindən iki gün əvvəl – fevralın 14-də Azərbaycan Kommunist (bolşeviklər) Partiyası Mərkəzi Komitəsinin (AK(b)P MK) Katibliyi qərara almışdı:

- a) Türkoloji Qurultayın keçirilməsi zəruri hesab edilsin;
- b) Qurultayın 1925-ci ilin iyun ayının əvvəllərində Bakıda keçirilməsi məqsəduyğun sayılsın.⁶

Bununla belə, qurultay iyun ayında keçirilmir...

⁵ А.М.Топчибаши и М.Э.Расулзаде. Переписка. 1923-1926. Москва. Издательство «Социально-политическая МЫСЛЬ», 2012. Стр. 100.

⁶ Azərbaycan Respublikası Prezidentinin İşlər İdarəsinin İctimai-Siyasi Sənədlər Arxivi. Fond 1, siyahı 9, saxlama vahidi 358, səh. 1.

Nərimanovun vəfatı “Əkinçi” barədə müzakirələri arxa plana keçirir

Bir az irəli gedərək xatırlatmaq lazımdır ki, 1925-ci ilin avqustunda SSRİ Xalq Komissarları Şurası Birinci Azərbaycan Ölkəşünaslıq Qurultayından, SSRİ Elmlər Akademiyasından və Ümumittifaq Şərqşünaslıq Assosiasiyasından daxil olan təkliflər əsasında, Ümumittifaq Türkoloji Qurultayının keçirilmə vaxtı həmin ilin dekabr ayına təyin edilir...

Bundan sonra Türkoloji Qurultay ətrafında gedən müzakirələrə Moskvadan artıq “Ümumittifaq Kommunist (bolşeviklər) Partiyası Mərkəzi Komitəsinin katibi” statusunda İosif Stalin özü qoşulur, hətta qurultayın gündəliyinə “düzəlişlər” təklif edir...

Bu detalları Türkoloji Qurultayın “ilk türk qəzetinin 50 illiyinə” birbaşa daxil olduğu üçün xatırladıyıq. Məsələn, ondadır ki, Azərbaycan rəhbərliyi qurultayın keçirilməsi barədə qərar qəbul edərkən “Əkinçi”nin yubiley təntənələrini də onun keçiriləcəyi günlərə salmağı, türk mətbuatının sərgisini keçirməyi nəzərdə tuturdu.

“Əkinçi”nin 50 illiyi türk dövrü mətbuatının yubileyi kimi qeyd olunmalı idi. Azərbaycan Kommunist Partiyası Mərkəzi Komitəsi Rəyasət Heyətinin qərarında deyilirdi: “İlk türk qəzeti “Əkinçi”nin birinci nömrəsinin çıxmasının 50 illiyinin 1925-ci ildə tamam olduğu nəzərə alınaraq, bu ildönümü Azərbaycanda türk dövrü mətbuatının 50 illiyi hesab olunsun və 50 ildə türk mətbuatının tarixinə və türk kütlələrinin mətbu sözə qoşulmaq yolundakı ilk addımlarına və cəhdlərinə həsr olunmuş yubiley kimi qeyd edilsin”⁷.

Lakin Həsən bəy Zərdəbinin bəxti burada da gətirmir.

“Əkinçi”nin 50 illiyinin qeyd olunması ilə bağlı komissiya yaradıldıqdan üç gün sonra tanınmış ictimai-siyasi xadim Nəriman

⁷ Azərbaycan Respublikası Prezidentinin İşlər İdarəsinin İctimai-Siyasi Sənədlər Arxivi. Fond 1, siyahı 6, saxlama vahidi 214, səh. 1.

Nərimanov Moskvada müəmmalı şəkildə vəfat edir. Həmin vaxt o, SSRİ Mərkəzi İcraiyyə Komitəsinin sədrlərindən biri idi. Nərimanovun harada dəfn edilməsi məsələsi Azərbaycan rəhbərliyinin gündəliyində ön plana çıxır. Qalan digər məsələlər, o cümlədən Türkoloji Qurultayın təşkili və “Əkinçi”nin yubileyi arxa plana keçirilir. Martın 20-də Azərbaycan K(b)P MK-nın Rəyasət Heyəti qərara alır: “Nərimanovun cəsədinin Bakıda dəfn olunması məqsədəuyğun hesab edilsin”.

Bakıda dəfni təşkil etmək üçün komissiya da yaradılır.

Bunun ardınca Əliheydər Qarayev İosif Stalinə teleqram vurur: “Azərbaycan K(b)P MK Nərimanov yoldaşın cəsədinin Bakıya gətirilməsini məqsədəuyğun sayır. Xahiş edirik qərarınızı bildirəsiniz”.

İosif Stalin Bakıya cavab teleqramı vurur. Amma Əliheydər Qarayevə yox, Sergey Kirova!

Qısa və konkret: “Moskvada dəfn etmək qərara alınıb. İosif Stalin”.

Bundan sonra Bakıda yaradılmış dəfn komissiyasının üzvləri qatarla Moskvaya yola düşürlər. Azərbaycanda türk mətbuatının 50 illiyinin qeyd olunması məsələsi kögədə qalır...

Qərar qətidir: türk mətbuatının 50 illik yubileyi keçirilsin

1925-ci ilin aprelində Azərbaycan K(b)P MK yanında “İlk türk qəzeti olan “Əkinçi”nin 50 illiyinin qeyd edilməsi ilə əlaqədar yaradılmış komissiyanın” iclası keçirilir.

İclasın 1 sayılı protokolunda oxuyuruq: “Gündəlik məsələ: İlk türk kəndli qəzeti olan “Əkinçi”nin 50 illiyinin qeyd edilməsi haqqında. Məruzəçi İsmayılov”⁸.

Təəssüf ki, iclasdakı müzakirə və çıxışlar barədə sənədlər saxlanılmayıb. Qəbul olunan qərarın mətni isə belədir:

“...İlk türk kəndli qəzetinin 50 illiyinin bayram edilməsi ilə əlaqədar türk mətbuatının 50 illik yubileyi keçirilsin;

...partiyanın üzvlərini və qəzetin nəşrində iştirak edənləri cəlb etməklə qəzetlərdə yazılar dərc olunsun;

mətbuatda kəndli hərəkəti geniş işıqlandırılсын;

“Əkinçi” qəzetinin redaktorunun portreti nəşr edilsin.

Qərarın 5-ci bəndində isə deyilir: “İki məcmuə buraxılсын: a) Məlikovun bioqrafiyası və qəzetin ilk nömrələrinin şəkli daxil edilməklə “Əkinçi”nin nəşri ilə bağlı xatirələri, “Əkinçi” qəzetinin kəndlilər arasında savadın artırılması sahəsində rolunu əks etdirən materiallar...”

Bu məcmuənin hazırlanması “S.Ağamalıoğlu⁹ yoldaşı” həvalə edilir.

Nəşri nəzərdə tutulan ikinci kitabça:

b) bütün türk mətbuatının 50 illiyi haqqında məcmuə.

Bu məcmuədə XIX əsrin 70-ci illərində Azərbaycanda mətbuata tələbatın vacibliyinin geniş işıqlandırılması nəzərdə tutulur.

⁸ Mehdi İsmayılov - 1923-1925-ci illərdə AK(b)P MK təşviqat-təbliğat şöbəsinin müdiri, eyni zamanda AK(b)P MK yanında Partiya Məktəbinin direktoru.

⁹ Səməd ağa Ağamalıoğlu - 1922–1929-cu illərdə Azərbaycan SSR Mərkəzi İcraiyyə Komitəsinin sədri.

Qərarda həmçinin qeyd edilir ki, yubiley tədbirləri mətbuatda geniş işıqlandırılсын, türk fəhlə təşkilatlarında mühazirələr oxunsun və s. və i.ə.

Bütün bunlarla yanaşı, 50 illik yubileyin təşkili ilə bağlı xərclər smetası hazırlanır, “yubiley məcmuələrini buraxmaq üçün Bö-yükağa Talıblı və Sultan Məcid Əfəndiyev yoldaşlardan ibarət redaksiya heyəti” yaradılır.

Qəbul edilən qərarda mühüm bir bənd də var: Zaqafqaziya Mərkəzi İcraiyyə Komitəsi vasitəsilə məsələ qaldırılsın ki, 50 ildə nəşr edilmiş və Leninqrad muzeyində (Rumyantsev muzeyi) və Moskva arxivlərində, habelə Qafqaz canişinin arxivində saxlanılan türk mətbuatının (qəzet və jurnalların) bütün nüsxələrindən nümunələr Azərbaycana verilsin.

O vaxt Azərbaycan SSR Gürcüstan və Ermənistanla birlikdə Zaqafqaziya federasiyasının tərkibinə daxil idi və bu qurumun rəhbər orqanı Tiflisdə fəaliyyət göstərən Zaqafqaziya Mərkəzi İcraiyyə Komitəsi idi.

Və belə bir məsələnin qaldırılması elə SSRİ-nin əsas arxivləri vasitəsilə Azərbaycan milli mətbuatı tarxinin salnaməsini yaratmağa ilk cəhd idi!

Mərkəzi Komitənin qərarında xüsusi vurğulanır ki, yubileyə bağlı “Əkinçi” qəzetinin tarixi barədə məruzə ilə çıxış etmək Həbib Cəbiyevə tapşırılsın...

Həbib Cəbiyev və... qərara müəmmalı əlavələr

Milli mətbuatla bağlı belə bir məsul vəzifənin həvalə edildiyi Həbib Pirican oğlu Cəbiyev 1899-cu ildə Bakının Balaxanı kəndində, neft sahibkarı ailəsində doğulmuş, Bakı Kommersiya Məktəbində təhsil almışdı. Sonralar inqilabi hərəkata qoşulmuş, müxtəlif vəzifələrdə işləmişdi. 1925-ci ildə “Kommunist” (türkcə) qəzetinin redaktoru idi (yeri gəlmişkən, 1938-ci ildə repressiyaya məruz qalıb və güllələnib).

Yubiley komissiyasının Həbib Cəbiyevə belə bir məsul iş tapşırdığı qərarın üstündə karandaşla maraqlı qeydlər yazılıb: “Xüsusi qrupa tapşırılsın ki, 70-80-ci illərdə Azərbaycanda kəndli hərəkətinin, aqrar məsələnin və ümumi siyasi vəziyyətin öyrənilməsi ilə məşğul olsun”.

Bu qeyd göstərir ki, o vaxt bolşeviklər “Əkinçi”yə daha çox məhz kəndli qəzeti kimi baxıblar və onun fəaliyyətini Azərbaycanda kəndli hərəkəti ilə əlaqələndirməyə, bir növ kommunist ideologiyasına uyğunlaşdırmağa çalışıblar.

Arxivdə qorunan qərarın üstündə karandaşla başqa bir qeyd də yazılıb: “Türk mətbuatının bütün nümunələri Bakı Təhsil Şöbəsinin və Xalq Maarif Komissarlığının kitabxanalarından (Sabir və Lenin kitabxanaları) götürülsün və Mərkəzi Dövlət Kitabxanasında cəmləşdirilsin”¹⁰.

Qərarın üstündəki sonuncu qeyd də maraqlıdır: “Həsən bəy Zərdabinin qəbiri haqqında”.

Bu qeydləri kim yazıb, bilinmir. O da bilinmir ki, axırncı qeydi yazan partiya məmuru nə demək istəyib? Zərdabinin qəbiri səliqəyə salınsın? Yoxsa onun qəbirüstü abidəsi hazırlansın?

Bu sualların cavabı yoxdur. Amma məlum olan odur ki, Həsən

¹⁰ Azərbaycan Respublikası Prezidentinin İşlər İdarəsinin İctimai-Siyasi Sənədlər Arxivi. Fond 1, siyahı 6, saxlama vahidi 214, səh. 6.

bəy Zərdabının qəbiri onda hələ Fəxri Xiyabanda yox, Bayıl qəbiristanlığında idi. Çünki onda hələ Fəxri Xiyaban özü yox idi...

1925-ci ildə H.B.Zərdabini Azərbaycanda milli mətbuatın banisi kimi yada salan bolşeviklər sonralar onun ruhunu narahat edəcəklər. Cəsədi Bayıl qəbiristanlığından çıxarılacaq...

Bu, sonralar olacaq – müdhiş 37-ci ildə. Daha 20 il də keçəcək və milli mətbuatımızın banisinin cəsədi, nəhayət, Fəxri Xiyabana köçürüləcək. Bütün bunlar barədə ətraflı söhbət açacağıq...

Hələlik isə qeyd edək ki, yubiley komissiyasının qərarını Azərbaycan Kommunist Partiyası Mərkəzi Rəyasət Heyəti 1925-ci il aprelin 18-də təsdiq edir. Yəni Azərbaycan SSR rəhbərliyi bu qərarla razılaşır.

Yubiley komissiyası işə başlayır.

Əsas yük türk mətbuatının 50 illiyi haqqında məruzə hazırlayacaq Həbib Cəbiyevin üzərinə düşür. Bəs “Kommunist” qəzetinin redaktoru bu tarixi araşdırmağa nədən başlayır?

O, həmin aprel günlərində Tiflisə gedir: orada yaşayan və təqaüddə olan 65 yaşlı sabiq çar senzoru¹¹ Şərif Mirzəyevlə görüşə...

Burada haşiyə çıxmağa və Şərif Mirzəyev haqqında bir neçə kəlmə danışmağa ehtiyac var.

¹¹ Rusiya imperiyası dövlət orqanlarının informasiyanın məzmununa və yayılmasına, o cümlədən çap məhsullarına (kitablar, qəzetlər və jurnallar), musiqi, səhnə əsərləri, təsviri incəsənət nümunələri və ilkin kino sənətinə nəzarətini həyata keçirən məmur.

Mirzə Şərif Mirzəyev kimdir?

Mirzə Şərif Mirzəyev 1860-cı ildə Tiflis şəhərində doğulmuş, mədrəsə təhsili almışdı. 1882-ci ildə Qori Müəllimlər Seminariyasını bitirmiş, elə o vaxtdan da Tiflisdəki müsəlman məktəblərindən birində rus dili müəllimi kimi fəaliyyətə başlamışdı.

O, 1888-ci ildən Qafqaz Hərbi Dairəsində Şərq dilləri üzrə tərcüməçi kimi çalışmış, 1906-cı ildən isə Tiflis Mətbuat İşləri Komitəsində yerli və Şərq dilləri üzrə əvvəl kiçik, iki il sonra isə böyük sensor kimi fəaliyyət göstərmişdi.

Deməli, Həbib Cəbiyev Azərbaycan mətbuat tarixi barədə səhifə məlumat toplamaq üçün düzgün ünvan seçir. Çar Rusiyasında türk mətbuatı barədə çar sensorundan daha məlumatlı adam kim ola bilərdi ki?

Beləcə, Həbib Cəbiyev Tiflisə gedir və Şərif Mirzəyevlə görüşür.

Bu görüş barədə Şərif Mirzəyevin “Qafqazda türk mətbuatı tarixinə dair materiallar” adlı kitabında ətraflı məlumat verilir. Yeri gəlmişkən, onun rus dilində memuar janrında qələmə aldığı bu materiallar əlyazma şəklində uzun illər Azərbaycan MEA-nın M.Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutunda saxlanılıb.

2009-cu ildə AMEA-nın N.Gəncəvi adına Ədəbiyyat İnstitutunun əməkdaşları, filologiya üzrə fəlsəfə doktoru Elmira Qasımova və Rəna Mayılova həmin əlyazmanı kitab şəklində çap etdiriblər¹².

2021-ci ildə isə gənc tədqiqatçı Orxan İsayevin Azərbaycan dilinə tərcümə etdiyi kitab Ədəbiyyat İnstitutu Elmi Şurasının qərarı ilə nəşr olunub¹³.

Kitabın giriş hissəsində Şərif Mirzəyev bu qeydlərin ərsəyə gəlməsində xüsusi rolu olan Həbib Cəbiyevə minnətdarlıq edir. Sensor kimi fəaliyyət göstərdiyi illərdə türk mətbuatı ilə bağlı rastlaş-

¹² Мирза Шериф Мирзаев. Материалы для истории турецкой печати на Кавказе. Баку, 2009.

¹³ Mirzə Şərif Mirzəyev. Qafqazda türk mətbuatı tarixinə dair materiallar. Bakı, 2021.

dığı haqsızlıqlar barədə çoxdan qeydlər apardığını xatırladaraq yazır: “1925-ci il aprelin 12-də tamamilə gözlənilmədən telefonogramla Zaqafqaziya Diyar Komitəsinin mətbuat şöbəsinə çağrıldım və burada Qafqazda türk mətbuatının 50 illik yubileyinin keçirilməsi üzrə Komissiyanın sədri vətəndaş Həbib Cəbiyev mənə adiçəkilən komissiyaya mümkün köməklik göstərməyi təklif etdi və mənə bu qeydlərin yazılması üçün proqram verdi.

Beləliklə, mənim çoxdankı arzum – 25 il ərzində yığdığım materialları sağlığımda işıqlandırmaq istəyim Qafqazda müasir türk mətbuatının fəal xadimi vətəndaş Həbib Cəbiyevin tapşırığı sayəsində həyata keçdi və buna görə ona dərin minnətdarlığımı bildirirəm”¹⁴.

Şərif Mirzəyev bu fikirləri 1930-cu ildə yazıb.

Əlyazmasının bundan əvvəl – 1925-ci ildə yazılan ilkin nüsxəsində bu görüş bir qədər fərqli təsvir olunur...

¹⁴ Мирза Шериф Мирзаев. Материалы для истории тюркский печати на Кавказе. Стр.15.

Sabiq çar senzorumun bolşevik məmurundan xahişi

“1925-ci il aprelin 12-də tamamilə gözlənilmədən telefonogramla Zaqafqaziya Diyar Komitəsinin mətbuat şöbəsinə çağrıldım və burada Komissiyanın sədri Həbib Cəbiyev və komissiyanın üzvü Həsən Səbri mənə adıçəkilən komissiyaya mümkün köməklik göstərməyi təklif etdilər.

Mən xahiş etdim ki, istədiklərini yazılı şəkildə bildirsinlər və mənə tapşırılan işi necə yerinə yetirməyim üçün proqram versinlər. Yubiley Komissiyasının sədri Cəbiyev mənə belə bir yazılı tapşırıq verdi”¹⁵.

Həmin yazılı tapşırıq budur:

“Vətəndaş Şərif Mirzəyevə

50 illik yubileyin keçirilməsi üzrə komissiya

*Türk mətbuatının 50 illik yubileyinin keçirilməsi üzrə komissiya
Sizdən bizə aşağıdakı şəkildə köməklik göstərməyi xahiş edir:*

I. Türk və rus dillərində nəşr olunmaq üçün Mətbuat İşləri üzrə Komitədə işlədiyiniz dövr ərzində (1906-cı ildən 1918-ci ilə qədər) çar hökumətinin administrasiya, jandarm və senzura orqanlarının bütün rəsmi materialları ilə (təliqələr, sərəncamlar, danoslar, göstərişlər və i.a.) Komissiyanı təmin etmək.

II. Xüsusi məcmuədə nəşr olunmaq üçün Komissiyaya bu dövrdə mətbuatın vəziyyətini və ona çar hakimiyyətinin təsirini göstərən şəxsi xatirələrdən ibarət xüsusi yazı hazırlayıb təqdim etmək.

Komissiyanın sədri Həbib Cəbiyev.

12 aprel 1925-ci il.

*Tiflis şəhəri.*¹⁶

¹¹ Мирза Шериф Мирзаев. Материалы для истории тюркский печати на Кавказе. Стр.15-16.

Мирза Шериф Мирзаев. Материалы для истории тюркский печати на Кавказе. Стр.16.

Şərif Mirzəyev mətbuat tariximiz haqqında bu materialları hazırladıqca hissə-hissə Bakıya – Həbib Cəbiyevə göndərir. Bütövlükdə “Materiallar...” adlı əlyazma üzərində 1930-cu il noyabrın 14-də Tiflisdə son düzəlişlər edən Şərif Mirzəyev Bakıdan gələn qonaqlara bir daha təşəkkür etməyi unutmur: “Beləliklə, tamamilə gözləmədiyim halda, ən müqəddəs arzum – əlimdə olan materialları işıqlandırmaq arzum müasir türk mətbuatının iki gənc xadimi – Həbib Cəbiyev və Həsən Səbrinin sayəsində reallaşdı və buna görə onlara dərin minnətdarlığımı bildirirəm”.

Mətbuat tariximiz haqqında materialların birinci hissəsi Bakıda

Şərif Mirzəyevin qeydlərindən aydın olur ki, mətbuat tariximiz üçün xüsusi əhəmiyyət kəsb edən “Qafqazda türk mətbuatı tarixinə dair materiallar” adlı əsər “Əkinçi”nin 50 illik yubileyi ərəfəsində, məhz bu yubiley üçün Həbib Cəbiyevin tapşırığı əsasında yazılıb. Hətta bu materiallara görə ona, az da olsa, qələm haqqı ödənilib.

Bəs Şərif Mirzəyevin öz kitabında xüsusi təşəkkür etdiyi ikinci “fəal xadim” – Həsən Səbri kimdir?

Əslən Kırım tatarı olan Həsən Səbri o vaxt jurnalist, qəzet redaktoru kimi tanınmış ziyalı idi və Bakıda yaşayırdı. Türk mətbuatının tarixinin öyrənilməsinə onun da cəlb edilməsi təsadüfi deyildi.

Beləliklə, Həbib Cəbiyev Tiflisdə Şərif Mirzəyevə mətbuat tariximiz barədə araşdırma aparmağı tapşırıraq, Bakıya qayıdır. Səbiq sensor isə böyük məhəbbətlə bu işə başlayır...

Şərif Mirzəyevin bu işə böyük məhəbbətlə girişdiyini o fakt da sübut edir ki, Tiflisdəki görüşdən təxminən bir ay sonra mətbuat tariximizlə bağlı topladığı materialların birinci hissəsini poçtla Bakıya göndərir və 1925-ci il mayın 10-da bu barədə Həbib Cəbiyevə məktub yazır:

“Hörmətli vətəndaş Həbib Cəbiyev!

Qafqazda türk mətbuatının tarixinə dair materialların birinci hissəsini göndərirəm. Bu hissə 1851-ci ildən 1904-cü ilə qədər olan dövrü əhatə edir. Aprelin 12-də biz görüşəndə Sizə söz vermişdim ki, mayın 15-ə qədər Sizin tapşırığınız işi yekunlaşdırıb türk mətbuatının 50 illiyinin keçirilməsi üzrə komissiyaya təqdim edəcəyəm. Bu müddətə heç cür çatdıra bilmədim. Niyə?

1) tərs kimi mənim xidmətimdə (Türkiyənin Baş konsulluğunda) tamamilə təsadüfi işlər çıxdı, məsələn, kənd təsərrüfatı bankının əsasnaməsini tərcümə etmək, Mərkəzi İcraiyyə Komitəsinin qurultayının hesabatlarından çıxarışlar hazırlamaq və i.ə.

2) gecikmənin əsas səbəbi isə odur ki, üzərimə götürdüyüm iş çox mühümdür və bir neçə gün ərzində yerinə yetirmək mümkün deyil. Əlimdə olan materialları araşdıraraq, mən onlara tam cidiyyətilə baxmaya bilmirəm. Maraqlı və əyləncəli olduğuna görə bu məlumatlar yalnız Zaqafqaziya türklərinin mətbuat tarixində yox, şübhəsiz, mətbu sözün ümumi tarixində mühüm yer tutacaq. Ona görə də Siz məni tələsdirməyin, imkan verin az-çox sistemləşdirilmiş formada materiallar göndərim.

İndi təqdim etdiyim materiallar o qədər tələsik tərtib olunub ki, onları makinada çap edəndən sonra hətta diqqətlə baxıb yol verilən səhvləri düzəltməyə imkan tapmadım. Bu işi təbii ki, Komissiya görəcək.

Materialların ən maraqlı ikinci hissəsi makinada çap olunmağa hazırdır.

Üçüncü və yekun hissəni hazırlayıram.

Bir sözlə, iyunun 5-ə, ən gec 10-a qədər işi tamamlayıb Sizə təqdim edəcəyəm.

Sizdən xahiş edirəm, mümkündürsə, teleqrafla avans kimi mənə 100 rubl göndərin.

Mən makinaçının zəhmət haqqını verməliyəm, həm də onun əmək haqqının bir hissəsini qabaqcadan ödəməliyəm.

Nə gizlədim, özümün ayda 70 lirə olan əmək haqqım da məni işləməyə çox məcbur edir. Mən hələ “Zarya Vostoka” qəzetində işləyərək, ayda 20-25 lirə qazanmaqla bir az gəlirimi artırırıram. İndi dövlət işlərindən azad olduğum vaxtı material toplanmasına həsr etdiyim üçün müvəqqəti olaraq əlavə gəlirdən (qəzetlə əməkdaşlıqdan) məhrum olmuşam.

Ümidvaram ki, rica etdiyim məbləği mümkün qədər tez alaçağam.

Qocalıq gücü imkan verdiyi qədər işləməyə hazır olan Mirzə Şərif Mirzəyev”¹⁷.

¹⁷ Azərbaycan Respublikası Prezidentinin İşlər İdarəsinin İctimai-Siyasi Sənədlər Arxivı. Fond 1, siyahı 6, saxlama vahidi 214, səh. 2-4.

“Qocalıq gücü imkan verdiyi qədər işləməyə hazır olan” insanın qeydləri

Şərif Mirzəyevin uzun illər boyu arxivdə gözdən-könüldən uzaq qalan bu məktubu bəzi mətləblərə işıq salır.

Əvvəla, bu məktub onun “Qafqazda türk mətbuatı tarixinə dair materiallar” əsərini tamamlayır. Bu əsərin yazılma səbəbinə aydınlıq gətirir.

İkincisi, bu məktub Şərif Mirzəyevin özünün 1925-ci ildəki sosial vəziyyəti barədə kifayət qədər aydın təsəvvür yaradır. Məlum olur ki, sabiq çar senzoru həmin dövrdə cüzi əməkhaqqı ilə (70 lirə) Türkiyə Cümhuriyyətinin Tiflisdəki Baş konsulluğunda işləyib. Tiflisdə çıxan “Zarya Vostoka” qəzeti ilə əməkdaşlıq etməklə ailə büdcəsini bir az artırmağa nail olub. Azərbaycan milli mətbuatının tarixinə dair materialları sistemləşdirmək, yazı halına salmaq isə onun nəinki vaxtını alıb, həm də xidməti işlərinə mane olub.

Bütün bunlara baxmayaraq, “qocalıq gücü imkan verdiyi qədər işləməyə hazır olan” Şərif Mirzəyev materiallar üzərində vicdanla çalışıb, çar senzurasının heç kimə məlum olmayan əmr və göstərişlərindən nümunələr təqdim edib. Düzdür, bu materialların makinada yazılması üçün ödəniş etməyə pulu olmayıb və Həbib Cəbiyevdən avans kimi 100 rubl istəyib. Görünür, “Kommunist”in (türkcə) redaktoru ona bu tapşırığı verəndə görülən işin müqabilində müəyyən qədər vəsait ödənəcəyini vəd edibmiş.

Həbib Cəbiyev Şərif Mirzəyevin istədiyi pulu göndəribmi?

Bu suala cavab vermək çətindir. Çünki arxiv sənədləri, hələ ki, tapılmayıb.

Amma sabiq çar senzoru kommunist redaktorun tapşırığını vicdanla yerinə yetirib.

Şərif Mirzəyevin əlyazma şəklində uzun illər qorunan və artıq həm rus, həm də Azərbaycan dillərində nəşr edilən “Qafqazda türk mətbuatı tarixinə dair materiallar” əsəri bunu deməyə əsas verir.

O, kitabın giriş hissəsində yazır: *“Bu, tam olmayan oçerk və statistik məlumatlar Qafqazda türk mətbuatının yarım əsr ərzində necə köməksiz vəziyyətdə olduğunu və belə bir uzun dövr ərzində Qafqaz türklərinin öz mətbuatını və ədəbiyyatını yaratmaq üçün öz hüquqlarından cinayətkarcasına istifadə etmədiklərini aydın sübut edir. Baxmayaraq ki, rus hökuməti gürcülər və ermənilərlə bərabər onlara da öz mətbuatını və doğma ədəbiyyatını yaratmaq hüququ verərək, hələ 1853-cü ildə qanunvericilik qaydasında müstəqil Şərq dilləri senzoru vəzifəsi təsis etmişdi. Bu sənəddə təqdim etdiyim cədvəllər və rəqəmlər 1853-cü ildən 1906-cı ilə qədər türk mətbuatının hansı acınacaqlı vəziyyətdə olduğunu və 1906-cı ildən 1917-ci il inqilabına qədər necə özünə gəldiyini aydın göstərir və qabarıq işıqlandırır”*¹⁸.

¹⁸ Мирза Шериф Мирзаев. Материалы для истории тюркский печати на Кавказе. Стр.18.

Acınacaqlı vəziyyətdə olan türk mətbuatı barədə

Bəlkə də Şərif Mirzəyevin ilk türk qəzetinin də nəşr edildiyi dövrü türk mətbuatının “acınacaqlı vəziyyətdə olduğu” dövr kimi xarakterizə etməsi kimlərəşə bir qədər sərt görünə bilər. Xüsusən, “Əkinçi”nin 50 illiyinin bayram edilməsi ərəfəsində...

Amma gəlin etiraf edək ki, o, həqiqəti deməklə həmin dövrün mənzərəsini bütün çılpalığı ilə göstərə bilib. Çünki ilk türk qəzetinin banisi Həsən bəy Zərdabi özü də o dövrü bundan 20 il əvvəl məhz bu cür xarakterizə etmişdi. 1905-ci ilin axırında “Həyat” qəzetində dərc etdirdiyi “Rusiyada əvvəlincisi türk qəzetəsi” adlı məqaləsində “Əkinçi”nin yaranma tarixçəsinə toxunaraq yazmışdı: “Bəs qəzetəni necə çıxardım, pul yox, yazıçı, yoldaş yox, çapxana yox, hürufat yox, ümid yox, bir-iki yüzdən artıq oxuyan da olmayacaq. Dövlət tərəfindən izn almaq da bir böyük bələdir”.

Hələ bu harasıdır!

Həsən bəy sonralar bir acı həqiqəti də açıq etiraf edəcəkdə: “Əlbəttə, özgələr bizim işə özümüz kimi can yandırır və bu barədə olan kəsirlər bizim təqsirimiz deyil. Qəzetənin bu qüsurlu görünənlər bizə gülürlər. Lakin gülmək yeri deyil, ağlamaq yeridir ki, bizim müsəlmanların bircə qəzetəsini basdırmağa adamı yoxdur!”¹⁹

XIX əsrin ortalarının Azərbaycan reallığını bundan daha sadə izah etmək mümkünsüzdür!

Və Həsən bəy “qəzetəsini basdırmağa”, görün, kimi tapır:

“...O vaxtda Bakıda iki basmaxanə var idi. Onların birisi də ki, qubernski pravleniyanın idi. Bircə müsəlman hürufatını alayarımcıq düzən Minasov adlı erməni var idi. Onu gətirdib danışdırdım, söz verdi ki, nə qədər hürufat düzən lazım olsa, öyrədib mənim qəzetəmdə işlədə”.¹⁹

¹⁹ “Günay” qəzeti, 9-15 iyul 2005-ci il.

Şərif Mirzəyev məhz bu cür halları nəzərə alaraq türk mətbuatının “acınacaqlı vəziyyətdə olduğu”nu dilə gətirirdi!

Amma bu da hələ hamısı deyildi, Həsən bəyin özünü yandırıb-yaxan başqa məqamlar da var idi: “...hətta müsəlman şəhərində bir savadı olan müsəlman yoxdur ki, qəzetəyə baxıb qələtini düzəltsin!”²⁰ Çünki “...xeyir iş görmək qanacaq ilədir və qanacaq elm ilədir, amma heyf ki, bizim müsəlmanlarda azdır”.

Belə bir cəmiyyətdə qəzet buraxmağın nə demək olduğunu təsəvvür edirsinizmi?

Bu cür adamlar üçün qəzet buraxmağın nə qədər məşəqqətli iş olduğunu anlayırsınızmi?

Şərif Mirzəyev də 1925-ci ildə məhz bu acı həqiqətləri xatırladaraq yazırdı: “Daha aydın olsun deyə, mən bu tarixi materialları üç hissəyə bölürəm. Birinci hissə türk mətbuatının həyati maraqlarının Sensura Komitəsinin bu mövcud olmayan mətbuat üzərində nəzarəti özlərinin dəyişilməz gəlir mənbəyi hesab edən erməni üzlərinin hədsiz dərəcədə həris istəyinə qurban verildiyi 1853-1904-cü illəri əhatə edir”²¹.

Bu dövrün türk mətbuatı yalnız erməni sensorların “hədsiz dərəcədə həris istəyinə qurban” getməmişdi. Şərif Mirzəyəvə görə bu itkinin başqa bir səbəbi də Qafqaz türklərinin özlərinin elmə, təhsilə biganəliyi idi: “Rusların Qafqazda hökmranlığının ilk günlərindən Zaqafqaziya türklərinin qonşuları mətbu sözün böyük gücünü dərk edərək, öz ədəbiyyatlarını yaratmağa başladılar və ciddi mətbuat orqanları təşkil etdilər. Zaqafqaziya türkləri isə qəzet və jurnal nəşr etmək kimi işlərə “nalayiq” məşğuliyyət kimi baxdılar”²².

²⁰ Həsən bəy Zərdabi, Fərhad Ağazadə. Əkinçi (1875-1925. Bakı, “GARİSMA” nəşriyyatı, 2008. Səh. 36.

²¹ Мирза Шериф Мирзаев. Материалы для истории тюркский печати на Кавказе. Стр.18.

²² Мирза Шериф Мирзаев. Материалы для истории тюркский печати на Кавказе. Стр.36.

...Bu istiqamətdə yuxarıda qeyd olunan 50 ildə ilk və çox təəssüf ki, son ciddi addım XIX əsrin 70-ci illərinin ortalarında hələ 60-cı illərdə tam universitet kursu bitirən yeganə Zaqafqaziya türkü, təbiət elmləri üzrə namizəd, ilk türk qəzetinin redaktor-naşiri Həsən bəy Məlikov tərəfindən atıldı”²³.

Lakin Şərif Mirzəyevə həmin ilk türk qəzetini – “Əkinçi”ni oxumaq nəsisb olmur. Özü kitabında etiraf edir ki, ötən əsrin 70-ci illərində bu qəzet buraxılında “hələ cahil mədrəsə atmosferində” olub. Onu da etiraf edir ki, onda “biz qəzetə “boş adamların mənasız hoqqası kimi baxırdıq”...

Amma o indi – aradan 50 il keçəndən sonra “Əkinçi”nin “Azərbaycan türklərinin mənəvi aləminin tutqun üfüqləri üzərindən parlaq meteor kimi keçdiyini” xüsusi vurğulayır.

Sonra “Ziya”, “Kəşkül”, “Şərqi-rus” kimi qəzetlərin fəaliyyətindən söhbət açır. Şərif Mirzəyev sensor kimi mətbuatın içində olduğu üçün hər bir qəzeti, hər bir nəşiri obyektiv xarakterizə edə bilir.

Eyni zamanda o dövrün ədəbiyyatı barədə qısa icmal təqdim etməklə M.P.Vaqif, Q.B.Zakir, Aşıq Pəri, M.F.Axundov kimi ədiblərin yaradıcılığı barədə də məlumat verir.

Onun hazırladığı materialların ikinci hissəsi nədən bəhs edir?

²³ Мирза Шериф Мирзаев. Материалы для истории тюркский печати на Кавказе. Стр.37.

“Türk mətbuatının düzəlməsi və möhkəmləndirilməsi dövrü”

Şərif Mirzəyev hazırladığı materialların ikinci hissəsini 1904-1906-cı illərlə məhdudlaşdırır. Özü də bu qısa zaman kəsiyini əvvəldə adı çəkilən sensorların (ermənilər!) ya türk mətbuatını tamamilə məhv etmək, ya da onun inkişafını ən azı 20-25 il ləngitmək istiqamətində dönmədən fəaliyyət göstərdikləri dövr kimi təqdim edir. O dövrün mətbuatı ilə bağlı açıq və məxfi yazışmalardan nümunələr gətirir, erməni sensor A.Kişmişevin Sensura Komitəsinin sədrinə göndərdiyi “Qafqazda türk mətbuatının zərərli istiqaməti haqqında” donosunu yada salır...

“Xanzada” təxəllüsü ilə yazan Karaxanov fəmiyalı erməninin “Həyat” qəzeti haqqında yazdığı şəh və böhtanları xatırladır, onun bu qəzeti çar məmurlarına “pantürkist”, “panislamist” kimi təqdim etdiyini vurğulayır.

Və Şərif Mirzəyevin təqdim etdiyi rəsmi sənədlərdəki bir acı həqiqət də diqqəti cəlb edir: 1905-ci ildə Qafqaz Sensura Komitəsinin sədri P.Gekkel olub, katibi isə... Melik-Nobaryants!

Təkcə bu fakt çox mətləblərdən xəbər verir...

Şərif Mirzəyevin milli mətbuat tariximiz haqqında materiallarının üçüncü hissəsi isə “türk mətbuatının düzəlməsi və möhkəmləndirilməsi dövrü” kimi təqdim olunan 1906-1918-ci illərə aiddir.

Və bu hissədə “...Melik-Mehrabovlar, Kişmişevlər və sair cənabların özlərinin türk mətbuatı üzərindəki əvvəlki yarım əsrlik hökmranlıqlarını itirdikləri” xüsusi vurğulanır. Qeyd olunur ki, onlar “1905-ci il inqilabından sonra türk mətbuatını yenə də... əbədi təhkimçilik asılılığında saxlamaq üçün sınaqdan çıxarılmış üsullarından istifadə etməyə” çalışırlar, lakin buna nail ola bilmirlər.

Ona görə nail ola bilmirlər ki, nəhayət, “türk cəmiyyətinin şüurlu hissəsi Qafqaz rəhbərliyi üzərinə hücum keçir” və özünün milli-

mədəni işləri üzərindən hər cür qəyyumluğu, xüsusən, “qonşu millətlərin məmurlarının nəzarətini” tamamilə aradan götürməyi tələb edir.

Şərif Mirzəyevin yazdığına görə, Qafqaz rəhbərliyi əvvəlcə bu tələbə 1905-ci il inqilabının ötəri təsiri kimi baxaraq, ciddi yanaşmır. Amma Zaqafqaziya türkləri canişin Vorontsov-Daşkova şəxsən kollektiv müraciət təqdim edəndən sonra o, məsələnin ciddi olduğunu anlayır və nümayəndə heyətinə söz verir ki, “bundan sonra Azərbaycan türklərinin bütün mədəni təşəbbüslərinin taleyi onların öz əllərində olacaq”²⁴.

Şərif Mirzəyev burada nəyi, Zaqafqaziya türklərinin Qafqaz canişini ilə hansı görüşünü nəzərdə tutur?

²⁴ Мирза Шериф Мирзаев. Материалы для истории тюркской печати на Кавказе. Стр. 113.

Rusiyada inqilab və imperatorun “səxavəti”

1905-ci ildə hələ davam edən rus-yapon müharibəsində Rusiya ordusunun uğursuzluğu, ölkə əhalisinin iqtisadi vəziyyətinin daha da ağırlaşması bütün imperiya ərazisində tətıl və narazılıqların artmasına səbəb olur.

Peterburqda başlayan kütləvi tətillər vəziyyəti bir az da gərginləşdirir. Məlum və məşhur keşiş Qapon fəhlələr adından imperator II Nikolaya müraciət hazırlayır. Bu müraciətlə tətıl edən fəhlələri yanvarın 9-da çarın sarayına – Qış sarayına doğru aparır. Fəhlələr ümid edir ki, imperator onların problemindən xəbər tutan kimi hər şey düzələcək. Lakin çar ordusunun əsgərləri dinc nümayişi gülləbaran edir.

Tarixə “Qanlı Yanvar” kimi düşən 9 yanvar hadisələri Birinci rus inqilabına yol açır...

Peterburqda fəhlələrin gülləbaran edilməsi xəbəri bütün ölkəyə yayılır.

İmperiyanın müxtəlif yerlərində, o cümlədən Qafqazda vəziyyət gərginləşir. Kutaisidə, Tiflisdə kütləvi aksiyalar başlayır.

Bakıda tətıl hərəkəti güclənir.

1905-ci il fevralın 4-də Moskva general-qubernatoru – çar II Nikolayın qardaşı Böyük Knyaz Sergey Aleksandroviç qətlə yetirilir.

Fevralın 6-da isə Bakıda erməni kilsəsinin yanında Sabunçu sakini Ağarza Babayev ermənilər tərəfindən öldürülür. Bununla da tarixə “erməni-müsəlman qırğını” kimi düşən 1905-ci il hadisələri başlayır.

Bütün imperiya ərazisində inqilabi hərəkətin gücləndiyini görən Rusiya imperatoru idarəetmə formasında dəyişiklik etmək qərarına gəlir. II Nikolay 1905-ci il fevralın 18-də imzaladığı fərmanla Nazirlər Şurasına tapşırıq verir ki, “dövlət idarəçiliyinin təkmillədirilməsi və xalqın güzəranının yaxşılaşdırılması ilə bağlı fərdi

şəxslərdən və idarələrdən imperatorun adına gələn təklif və rəyləri nəzərdən keçirib müzakirə etsin”²⁵.

Bu fərman imperiyanın hər yerində, o cümlədən Bakıda ciddi islahatlar aparılacağına böyük ümidlər yaradır. Ziyalılar gözlənilən islahatlara bu və ya digər formada münasibət bildirirlər. Əhməd Ağayev martın 18-də “Kaspi” qəzetində “Qafqaz şəri” adlı geniş məqalə dərc etdirir. Xüsusi vurğulayır ki, ölkədə islahatlar gedir və 25 milyonluq Rusiya müsəlmanları da bu islahatlarda iştirak etməlidir. Amma qəzetlər müsəlmanların vəhşi obrazını yaratmaqla onları bu islahatlardan kənarda qoymaq istəyirlər...

Bakı şəhər başçısı K.İretski və Dumanın üzvləri Ə.B.Topçubaşov və P.Qukasov Peterburqa gedərək, daxili işlər naziri A.Buliginlə görüşür, aparılacaq islahatlar zamanı Qafqazın da nəzərə alınması məsələsini qaldırırlar.

Həmin ilin iyun ayında Bakı ziyalılarının və ali aristokratiyanın 12 nəfərlik nümayəndə heyəti Bakı quberniyasını təftiş etmək üçün Peterburqdan göndərilmiş çar senatoru A.Kuzminski ilə görüşür və tələblərini təqdim edir: “İmperiyada yaşayan bütün xalqlar kimi müsəlmanlara da eyni siyasi, mülki və dini hüquqlar verilsin”.

Hələ bu da tələb və istəklərin hamısı deyil...

Ə.B.Topçubaşov həmin günlərdə Zaqafqaziyanın bütün müsəlman əhalisi adından çar hakimiyyət orqanlarına təqdim edilmək üçün ilk iri həcmli müraciət hazırlayır. Və həmin müraciəti şəxsən təqdim etməkdən ötrü onun özü başda olmaqla Zaqafqaziya müsəlmanlarını təmsil edən nüfuzlu nümayəndə heyəti Tiflisə - Qafqaz canişini İ.Vorontsov-Daşkovun qəbuluna gedir...

²⁵ Полное собрание законов Российской империи. Собрание третье. Том XXV, 1905. С.Петербург, 1908, стр. 133.

Qafqaz müsəlmanları canışından nə istəyirlər?

Qafqaz canışını qraf İllarion Vorontsov-Daşkov Zaqafqaziya müsəlmanlarının nümayəndələrini iyunun 10-da gündüz saat 2-də qəbul edir.

Nümayəndə heyətinin tərkibinə Bakı və Yelizovetpol quberniyasını, Tiflis quberniyasının Borçalı qəzasını, Dağıstan və Batum vilayətlərini təmsil edən doqquz nəfər daxil idi. Onlar Ə.B.Topçubaşovun hazırladığı petisiya-müraciəti canışına təqdim edirlər.

İ.Vorontsov-Daşkov müraciətlə ümumi tanış olur və sonra nümayəndələrin özlərinin iştirakı ilə sənədi bənd-bənd oxuyaraq fikirini bildirir.

Müsəlmanların nümayəndələri Qafqaz canışından – bütövlükdə çar hakimiyyət orqanlarından nə tələb edirdilər?

Müraciətdə Rusiyada yaşayan müsəlmanlara göstərilən soyuq münasibətdən, onlara “yad element” kimi baxılmasından söhbət açılır, bu məhdudiyyətlərin müsəlman əhalinin mədəni inkişafdan geri qalmasına səbəb olduğu bildirilir.

Mövcud qanunların və tətbiq olunan inzibati qadağaların inkişafa mane olduğu, bütün bunların müsəlman əhalini hökumətdən uzaqlaşdırdığı xüsusi vurğulanır.

Çünki müsəlmanlar nəinki ali hərbi, inzibati və məhkəmə vəzifələri tutmaqdan məhrum olunublar, hətta onlar ən aşağı vəzifələrə belə buraxılmırlar.

Faktiki olaraq, müsəlman uşaqlarının mədəni inkişafın mühüm amili olan xalq maarifinə yolları bağlanıb. Ruhani vəzifələrini tutmaq üçün mütəxəssis hazırlayan tədris müəssisələri yoxdur.

Müraciətdə müsəlmanların öz doğma dilində qəzet, jurnal və kitab buraxmaq sahəsində çətinliklərinin olduğu xüsusi qabardılır. Qeyd edilir ki, hətta maarifçilik və xeyriyyəçilik müəssisələrinin yaradılması haqqında müraciətlər belə təmin olunmur. Təkcə onu

xatırlatmaq kifayətdir ki, Qafqaz müsəlmanları Müsəlman Xeyriyyə Cəmiyyəti yaratmaq üçün 25 ildir ki, icazə ala bilmirlər.

Şəhər Əsasnaməsinin tələbinə görə niyəsə şəhər Dumalarında müsəlmanların sayı qısların ümumi sayının yarısından çox ola bilməz...

Bu qeydlər iri həcmli müraciətdə əks olunan tələb və istəklərin cüzi hissəsidir. Sənəddə həmçinin etiraf olunur ki, Qafqaz müsəlmanları son vaxtlara qədər bu cür ədalətsizlik hallarına səbirlə dözüblər, amma çarın 18 fevral tarixli Ali Fərmanı imkan verir ki, öz ehtiyacları barədə artıq ucadan danışsınlar.

Müraciətdə deyilir:

- müsəlman uşaqları təhsil müəssisələrinə yüngülləşdirilmiş şərtlərlə qəbul edilsin;

- cəmiyyətin özünün hazırladığı proqram üzrə ana dilində hər cür məktəblər açmağa icazə verilsin;

- Tiflisdəki Zaqafqaziya Ruhani İdarəsinin nəzdində fəaliyyət göstərən məktəblər yenidən qurulsun və s. və i.ə.

Zaqafqaziya müsəlmanlarının əsas tələblərindən biri də belədir: “Ana dilində qəzet, jurnal və kitab nəşrinin şərtləri yüngülləşdirilsin”.

Qafqaz canişini müraciəti bənd-bənd oxuyur, lazım gəldikcə Ə.B.Topçubaşov ona əlavə izahat verir. İ.Vorontsov-Daşkov Qafqaz müsəlmanlarının, demək olar ki, bütün tələblərini haqlı sayır, problemlərin aradan qaldırılacağını vəd edir. O, müsəlmanların öz ana dilində qəzet, jurnal və kitab nəşrinə icazə sahəsində maneələrin aradan qaldırılacağını da bildirir və qeyd edir ki, “Şərq senzurasının sıxıntılı şərtləri ləğv olunacaq”.

Görüşün sonunda isə canişin deyir: “Əgər sizin ehtiyaclarınızın hamısını təmin edə bilsəm, xoşbəxt olacağam”²⁶.

Təəssüf ki, imperatorun Qafqazdakı ali nümayəndəsi “xoşbəxt olmaq şansı”nı əldən verir. Qafqaz müsəlmanlarının bütün ehtiyac-

²⁶ Газета «Каспий», 19 июня 1905 г.

lərinin təmin edilməsinə nail olmur və ya ola bilmir. Bununla belə, bəzi minimal tələblər yerinə yetirilir. Məsələn, Bakıda Ə.B. Ağayevin redaktorluğu ilə ana dilində “Həyat” qəzeti nəşrə başlayır...

Və bir də... Mətbuat İşləri üzrə Komitəyə türk dilini bilən sensor axtarılır... İlk dəfə! İndiyədək türk dili üçün bu vəzifəyə ehtiyac olmayıb!

Sabiq çar senzoru Şərif Mirzəyev türk mətbuatının tarixi ilə bağlı Bakıya göndərdiyi materiallarda “türk cəmiyyətinin şüurlu hissəsi Qafqaz rəhbərliyi üzərinə hücumə keçir” deyərkən məhz bu addımları nəzərdə tuturdu. Və ona görə də 1906-1918-ci illəri “türk mətbuatının düzəlməsi və möhkəmləndirilməsi dövrü” kimi xarakterizə edirdi. Çünki həmin 1905-ci ildən Qafqazda türk dili üzrə sensor axtarışına başlanılır...

Senzor vəzifəsinə “münasib türk” axtarışı

Qafqaz canişini İllarion Vorontsov-Daşkov Qafqaz müsəlmanlarının nümayəndələri ilə görüşdən sonra canişinin dəftərxanası düz bir il Mətbuat İşləri üzrə Komitəyə ziyalı türklərdən bir namizəd tapa bilmir. Ona görə yox ki, layiqli türk ziyalıсы yox idi, ona görə ki, “senzorlar kollegiyası” təklif olunan hər namizədə bir şəbədə qoşur, gözdən salırdı...

“Beləliklə, Tiflis Mətbuat Komitəsi müraciət edən bütün türkləri seçib çıxdaş etməklə, şübhəsiz, çalışırdı ki, rəhbərlik bu vəzifəni hökmən erməni dilini bilən “etibarlı şəxsə” versin”.

Qafqaz Hərbi Dairəsi qərarğahının hərbi-diplomatik şöbəsində xidmət edən Mirzə Şərif Mirzəyev məhz belə bir vaxtda yada düşür. Və onu tanıyanlar, bu məsələyə görə narahatlıq keçirənlər məsləhət görürlər ki, Mətbuat İşləri Komitəsinin kiçik üzvü vəzifəsinə tutmaq üçün canişinə ərizə versin. Çünki hamıya aydın olur ki, “münasib türk” tapılmadığı üçün bu vəzifəyə başqa millətlərdən kimisə təyin edəcəklər”²⁷.

Şərif Mirzəyev ərizə verir və 1906-cı ilin iyun ayından kiçik sensor kimi fəaliyyətə başlayır.

O, bu vəzifədə uzun illər çalışdığı üçün Qafqazda mətbuatın “mətbəxi”ni digər türk ziyalılarından daha yaxşı bilirdi. Ona görə də Şərif Mirzəyevin Bakı kommunistləri üçün hazırladığı bu geniş və əhatəli materiallar təkcə türk mətbuatı tarixinə deyil, bütövlükdə Azərbaycan tarixinin bir çox qaranlıq səhifələrinə işıq salır. Həmin kitabdan indi bizim universitetlərin jurnalistika fakültələrində dərslük kimi istifadə olunur, yoxsa yox, bilmirik. Amma, fikrimizcə, bu əsər öyrənilməlidir...

Yeri gəlmişkən, Şərif Mirzəyevin min bir əziyyətlə hazırladığı materiallar Həbib Cəbiyevə çatdırılsa da, nəşr olunmur.

²⁷ Мирза Шериф Мирзаев. Материалы для истории тюркский печати на Кавказе. Стр.113.

“Niyə nəşr olunmur?” sualına da cavab vermək çətindir. Bəlkə “Materiallarda...” erməni sensorların türk mətbuatının inkişafına vurduğu zərbələr barədə ilk dəfə açıq-saçıq danışıldığı üçün? AXI o vaxt - 1925-ci ildə Azərbaycan SSR Ermənistan SSR ilə birlikdə Zaqafqaziya Federasiyasına daxil idi və bu federasiyada da, bütün SSRİ-də olduğu kimi, milli məsələ artıq “həll olunmuş” sayılırdı...

“Əkinçi”nin 50 illiyi ilə bağlı arxiv sənədlərinin heç də hamısının hələ aşkara çıxarılmaması 1925-ci ilin yayında bu barədə aparılan müzakirələrdə niyə fasilə yarandığını müəyyən etməyə də imkan vermir.

Əvvəldə qeyd olunduğu kimi, iyun ayında keçirilməsi nəzərdə tutulan Türkoloji Qurultayın vaxtı dəyişdirilir. Avqustda Moskvadan məsləhət görülür ki, qurultay dekabrda keçirilsin.

Və 1925-ci il oktyabrın 5-də artıq Tiflisdə Zaqafqaziya Sosialist Federativ Sovet Respublikasının (ZSFSR) geniş iclasında “1925-ci ilin dekabrında Bakı şəhərində 1-ci Ümumittifaq Türkoloji Qurultayının çağırılması üçün vəsait ayrılması haqqında” məsələ müzakirə olunur. Azərbaycan SSR Dövlət Plan Komitəsinin təqdimatına əsasən, 1-ci Türkoloji Qurultayın çağırılması üçün 80.215 rubl vəsait ayrılması təsdiq edilir²⁸.

Əslində, Bakıda türk mətbuatının 50 illiyinin keçirilməsi ilə bağlı xərclər də bura daxil idi. Çünki yubileyin Türkoloji Qurultaya həsr olunması barədə Azərbaycan Xalq Komissarları Şurası 1925-ci il oktyabrın 14-də qərar qəbul etmişdi: “...bayram tədbirləri 1925-ci ilin dekabrında Bakıda keçiriləcək Türkoloji Qurultayın açılışına həsr olunsun”²⁹.

²⁸ Azərbaycan Respublikasının Dövlət Arxivi. Fond 411, siyahı 1, saxlama vahidi 474, səh. 5.

²⁹ Azərbaycan Respublikasının Dövlət Arxivi. Fond 411, siyahı 1, saxlama vahidi 263, səh. 1.

“Əkinçi”nin yubileyi ilə bağlı daha bir iclas

İlk türk qəzetinin 50 illiyinin keçirilməsi ilə bağlı məsələ Tiflisdə qəbul olunan qərardan dərhal sonra yenidən aktuallaşır. Və oktyabrın 7-də Bakıda Azərbaycan SSR Xalq Komissarları Şurasının iclası keçirilir. Gündəliyə “Əkinçi”nin 50 illiyinin keçirilməsi barədə məsələ də daxil edilir. Amma həmin gün məsələ baxılmamış qalır.

Qəzənfər Musabəyovun sədrlik etdiyi iclasda qərara alınır: “Məruzəçi iclasa gəlmədiyi üçün məsələnin müzakirəsi Xalq Komissarları Şurasının növbəti iclasına keçirilsin”³⁰.

Söhbət “Əkinçi”nin yubileyi ilə bağlı məruzəçi təyin edilmiş Həbib Cəbiyevin iclasa gəlməməsindən gedir. Düz bir həftə sonraya təyin edilən iclasa onu bu dəfə rəsmi telefonaqramla çağırırlar: “Telefonaqram № 177, Xalq Komissarları Şurasından yoldaş Həbib Cəbiyevə. Bununla məlumat verilir ki, bu gün oktyabrın 14-də axşam saat 7 tamamdə Xalq Komissarları Şurasının növbəti iclası keçiriləcək. Sənin iştirakın mütləqdir! 14.10.1925-ci il”³¹.

Həbib Cəbiyev bu dəfə iclasa vaxtında gəlir və sədr Dadaş Bünyadzadə ilk türk qəzetinin tarixi barədə məruzə edir.

Azərbaycan bolşevik hökumətinin məsul nümayəndəsi 50 il əvvəl işıq üzü görən “Əkinçi” haqqında, onun redaktoru Həsən bəy Zərdabi barədə nə danışır, nə deyir, - bilmirik. Çünki bizim arxivlər bu barədə də “susqunluq nümayiş” etdirir. Lakin həmin iclasda qəbul edilən qərar saxlanılır.

“1. 1925-ci ildə ilk türk qəzeti olan “Əkinçi”nin birinci nömrəsinin çıxmasının 50 illiyinin tamam olduğu nəzərə alınaraq, bu ildönümü Azərbaycanda türk dövrü mətbuatının 50 illiyi hesab

³⁰ Azərbaycan Respublikasının Dövlət Arxivi. Fond 411, siyahı 1, saxlama vahidi 474, səh. 6a.

³¹ Azərbaycan Respublikası Prezidentinin İşlər İdarəsinin İctimai-Siyasi Sənədlər Arxivi. Fond 1, siyahı 6, saxlama vahidi 214, səh.5.

edilsin və türk mətbuatının 50 illik tarixinin və türk kütlələrinin mətbu sözə qoşulmaq yolundakı ilk addımlarının və cəhdlərinin yubileyi kimi qeyd olunsun....

2. Mətbu sözün 50 illiyinin Azərbaycanın bütün klublarında, oxu zallarında, bütün mədəniyyət idarələrində və təşkilatlarında bayram edilməsi zəruri hesab olunsun.

Bayram tədbirləri kəndli mətbuatının daha da gücləndirilməsi və geniş kəndli kütlələrinin qəzetə, kitaba və ümumiyyətlə, mətbu sözə marağının artırılması şüarı altında təşkil edilsin”³².

Yubileyin keçirilməsi üçün yeni tərkibdə komissiya da yaradılır: “Ruhulla Axundov, Talıblı, Pənah Qasimov, Quliyev, Qarayev və Cəbiyev yoldaşlar” (*arxiv sənədinin orfoqrafiyası olduğu kimi saxlanılır – M.H.*).

³² Azərbaycan Respublikasının Dövlət Arxivi. Fond 411, siyahı 1, saxlama vahidi 263, səh. 1.

“Həsən bəy Məlikovun tərcümeyi-halı nəşr edilsin”

Bu qərarla yubiley komissiyasına tapşırıılır ki:

1) İlk türk qəzetinin redaktoru Həsən bəy Məlikovun portreti böyük formatda nəşr edilsin.

2) Məlikovun tərcümeyi-halı, qəzet haqqında onun xatirələri və qəzetin nəşrinə dair tarixi sənədlər nəşr olunsun.

3) Azərbaycanda 1870-1880-ci illərin ictimai-siyasi vəziyyəti və aqrar məsələsi haqqında xüsusi topla buraxılsın.

4) Xalq Maarif Komissarlığının pedaqoji texnikumlarından birinə və Bakı şəhərindəki meydan-bağlardan birinə Həsən bəy Məlikovun adı verilsin.

5) Yubileyin Türkoloji Qurultaya həsr olunduğu nəzərə alınaraq, Bakı şəhərində Türkoloji Qurultay açılan gün 50 il ərzində türk dilində nəşr edilən bütün mətbu nəşrlərin tam nüsxələrindən ibarət sərgi təşkil olunması zəruri hesab edilsin.

Bu qərarı imzalayanlar bizdə arxiv işinin ağırlımalı vəziyyətdə olduğunu gözəl bilirlər. 50 il ərzində türk dilində çıxan nəşrlərin sərgisini təşkil etməyin çətinliyini də başa düşürlər. Başa düşürlər ki, bu qəzetlərin heç də hamısının nüsxələri saxlanılmır. Amma vəziyyətdən çıxış yolu tapırlar: “Komissiyaya tapşırılsın ki, Xalq Maarif Komissarlığının və Bakı Şəhər Təhsil şöbəsinin kitabxanalarında (Sabir və Lenin kitabxanaları) olan türk qəzet və jurnal-larının bütün nüsxələrini götürüb Dövlət Mərkəzi Kitabxanasında cəmləsinlər”³³.

Qərarı imzalayanlar onu da anlayırlar ki, bu da tam çıxış yolu deyil. Bakı kitabxanalarında bütün qəzetlərin nüsxələri çətin ki, tapılsın. Ona görə də qəbul olunan qərarla bir daha xüsusi qeyd edilir ki, Tiflis kitabxanalarında, muzey və arxivlərində, Moskva-

³³ Azərbaycan Respublikasının Dövlət Arxivi. Fond 411, siyahı 1, saxlama vahidi 263, səh. 1-in arxa üzü.

dakı Dövlət Lenin (Rumyantsev) kitabxanasında və Leninqraddakı Kütəvi Kitabxanada saxlanılan türk qəzet və jurnallarının bütün nüsxələrinin əldə olunması məqsədilə Zaqafqaziya və ittifaq orqanları qarşısında məsələ qaldırılsın. Bu, həqiqətən vəziyyətdən çıxış yolu idi. Lakin Moskva və Leninqrad arxivləri, kitabxanalar bu qəzetləri Azərbaycana verəcəkm?

Türk dilində qəzetləri Moskvadan necə almalı?

Azərbaycan Xalq Komissarları Şurasının qərarında türk qəzet və jurnallarının nümunələrinin axtarılması nəzərdə tutulan arxiv və kitabxanalar sırasında Rummyantsev kitabxanasının da adı çəkilir. Söhbət çar Rusiyasının yüksək çinli məmurlarından olan qraf Nikolay Rummyantsevin (1754-1856) hələ sağlığında topladığı çoxsaylı kitablar, əlyazmalar, etnoqrafik və tarixi materiallardan ibarət şəxsi kolleksiyasının saxlanıldığı muzey əsasında 1828-ci ildə Peterburqda yaradılmış və sonralar Moskvaya köçürülmüş muzeydən gedir. 1924-cü ildə həmin muzeyə bolşeviklərin rəhbəri Vladimir Leninin adı verilmiş və SSRİ Dövlət Kitabxanasına çevrilmişdi³⁴.

Və Bakı bolşevikləri bu kitabxananın zəngin olduğunu bilirdilər...

Komissiya qısa vaxt ərzində bir daha dəqiqləşdirir ki, istər “Əkinçi”nin 50 illik yubileyində, istərsə də Türkoloji Qurultayda nümayiş etdirmək üçün Bakıda türk qəzetlərinin arxivi yoxdur! Yəni bu 50 ildə nəşr edilmiş türk qəzetləri normal şəkildə qorunub saxlanılmayıb. Bəs yubileydə və Türkoloji Qurultayda qonaqlara türk mətbuatı adına nə göstərməli?

Əsas sual budur!

Qərara alınır ki, Moskva və Leningrad arxivlərinə üz tutulsun...

Amma birbaşa yox!

Zaqafqaziya Sosialist Federativ Sovet Respublikasının rəhbərliyi vasitəsilə!

Azərbaycan Xalq Komissarları Şurasının sədri Qəzənfər Musabəyov Tiflisə telegram vurur:

“Azərbaycan Xalq Komissarları Şurası oktyabrın 16-da keçirilən iclasında qərara almışdır: Mərkəzi ittifaq orqanlarından xahiş

³⁴ Hazırda Rusiya Dövlət Kitabxanasıdır.

edilsin ki, Moskva, Leningrad muzeylərində Azərbaycana aid olan muzey eksponatları Azərbaycana verilsin.

Xahiş edirik ittifaq Mərkəzi İcraiyyə Komitəsi qarşısında bu vəsatəti müdafiə edəsiniz. 14/XI-25”³⁵.

Bu teleqramı alan Zaqafqaziya rəhbərliyi SSRİ Mərkəzi İcraiyyə Komitəsinin Rəyasət Heyətinə müraciət edir. 1925-ci il noyabrın 28-də Rəyasət Heyəti RSFSR ərazisində Zaqafqaziya tarixinə aid olan bütün arxiv materiallarının ZSFSR Mərkəzi İcraiyyə Komitəsinə verilməsi haqqında məsələyə baxır və qərara alır:

“Zaqafqaziya tarixinə aid olan arxiv materiallarının ZSFSR Mərkəzi İcraiyyə Komitəsinə verilməsi barədə ZSFSR Mərkəzi İcraiyyə Komitəsinin müraciəti təmin edilsin, bu məsələyə baxılması SSR İttifaqı Mərkəzi İcraiyyə Komitəsi Rəyasət Heyətinin qərarı ilə yaradılmış komissiyaya tapşırılsın.

SSR İttifaqı Mərkəzi İcraiyyə Komitəsinin katibi Yenukidze”³⁶.

Artıq belə bir qərarın qəbul olunmasından sonra yubiley komissiyası Azərbaycan Mərkəzi İcraiyyə Komitəsinin üzvü Hidayət Mahmudovu Moskvaya ezamiyyətə göndərir.

50 il ərzində türk dilində nəşr olunmuş qəzet və jurnalların toplanması üçün vacib və məşəqqətli iş bundan sonra başlanır...

³⁵ Azərbaycan Respublikasının Dövlət Arxivi. Fond 411, siyahı 4, saxlama vahidi 162, səh. 17.

³⁶ Azərbaycan Respublikası Prezidentinin İşlər İdarəsinin İctimai-Siyasi Sənədlər Arxivi. Fond 1, siyahı 6, saxlama vahidi 214, səh. 11.

Hənifə Məlik-Zərdəbiyə pensiya verilsin, yoxsa yox?

Hidayət Mahmudov son 50 ildə türk dilində nəşr olunmuş mətbuat nümunələrinin Bakıya gətirilməsi üçün Moskvaya yola düşür...

Bakıda isə...

1925-ci il noyabrın 8-də Azərbaycan SSR Xalq Komissarları Şurasının sədri Qəzənfər Musabəyovun adına türk mətbuatının yubileyinin keçirilməsi üzrə komissiyanın üzvü Sultan Məcid Əfəndiyevin imzası ilə müraciət daxil olur.

S.M.Əfəndiyev hökumət başçısına yazır ki, “xalqçı türk mətbuatının banisi Məlikovun arvadı, qocaman müəllim (*mətnə belə gəlir: “старуха-учительницы” – M.H.*) Hənifə Məlik-Zərdəbinin avtobioqrafiyasını göndərirəm.

Məlum olduğu kimi, bir neçə ay sonra türk mətbuatının 50 ilinin bayram edilməsi ilə əlaqədar Məlikovun xatirəsi yad olunacaq. Ona görə də Hənifə Məlik-Zərdəbiyə pensiya təyin olunması və onun çoxillik müəllimlik fəaliyyətinin yubileyinin keçirilməsi məsələsini həll etmək lazımdır”.

Qəzənfər Musabəyov noyabrın 11-də bu müraciətin üstünə dərkənar yazır: “Xalq Komissarları Şurasının iclasına çıxarılsın”³⁷.

Və elə həmin gün – noyabrın 11-də Azərbaycan SSR Xalq Komissarları Şurasının iclası keçirilir. Qəzənfər Musabəyovun sədrlik etdiyi iclasda gündəliyə daxil edilən birinci məsələ belə adlanır: “Azərbaycanda ilk türk qəzetinin əsasını qoyan Həsən bəy Məlikovun dul arvadı Hənifə Məlik Zərdəbiyə fərdi pensiya təyin olunması və onun çoxillik müəllimlik fəaliyyətinin qeyd edilməsi haqqında”.

Həmin iclasın protokolu Azərbaycan Respublikasının Dövlət Arxivində qorunur.

³⁷ Azərbaycan Respublikasının Dövlət Arxivi. Fond 411, siyahı 1, saxlama vahidi 483, səh. 1.

Qəzənfər Musabəyov deyir:

“İcazə verin, Xalq Komissarları Şurasının iclasını açıq elan edirəm. İclasın gündəliyi hamınızda var. Gündəliklə bağlı başqa təklif yoxdur ki? Yoxdur. Qəbul edilir. Birinci məsələ Katibliyə aiddir”.

Katibliyin nümayəndəsi, Xalq Komissarları Şurasının İşlər İdarəsinin müdiri A.Rzayev məlumat verir:

“Türk mətbuatının 50 illiyinin keçirilməsi üzrə komissiya Azərbaycanda ilk türk qəzetinin banisi Həsən bəy Məlikovun dul arvadı Hənifə Məlik Zərdabiyə pensiya təyin edilməsini və onun çoxillik müəllimlik fəaliyyətinin yubileyinin təşkil olunmasını xahiş edir”.

İclasda söz alan Xalq Sosial Təminat Komissarlığının nümayəndəsi Məmmədyarov bildirir ki, “Xalq Sosial Təminat Komissarlığı yanında komissiya ona 58 rubl pensiya təyin edib”.

S.M.Əfəndiyev bu xatırlatma ilə razılaşmır və Hənifə xanıma 75 rubl pensiya təyin olunmasını təklif edir.

Mərkəzi Komitənin nümayəndəsi Ruhulla Axundov etiraz edir: “Mən Məmmədyarov yoldaşın təklif etdiyi rəqəmlə kifayətlənməyi məsləhət görürəm. Çünki onun pensiyasını artırmaq üçün xüsusi əsaslar yoxdur. Eyni zamanda bildirməliyəm ki, biz Həsən bəy Məlikovun oğlunun təhsil haqqını ödəyirik. O xarici ölkədə bizim Xalq Komissarları Şurasının təqaüdü ilə təhsil alır. Yəni demək istəyirəm ki, dövlət tərəfindən ona kömək olunur”.

Ruhulla Axundov Hənifə xanımın 1923-cü ildə Azərbaycan bolşevik hökuməti tərəfindən Almaniyaya mühəndis ixtisası üzrə təhsil almağa göndərilmiş kiçik oğlu Səfvət Məlikovu (1891, Zərdab, Azərbaycan - 1976, Ankara, Türkiyə) nəzərdə tutur. Tanınmış ədəbiyyatşünas və diplomat Vilayət Quliyevin təbirincə desək, “özünü artıq nə “bəy”, nə də “Zərdabi” adlandıran “Səfvət Həsən oğlu Məlikov”u...”³⁸

³⁸ Vilayət Quliyev. Millətin birləşdiyi gün, yaxud Zərdabının dəfni (“525-ci qəzet”, 25 iyul 2009-cu il).

Məmmədyarov yenidən söz alıb fikrini qətiləşdirir: “Bizdə məsul işçilər 50 rubl pensiya alırlar. Bundan yuxarıya biz icazə verə bilmərik. Ona görə də biz ona 58 rubl təyin etmişik”³⁹.

İclasa sədrlik edən Qəzənfər Musabəyov müzakirəyə yekun vurur: “Məsələ aydındır. Kim Xalq Sosial Təminat Komissarlığının qərarının təsdiq edilməsinə razıdır?”

Sədr zala baxır və özü də cavab verir: “Hamı! Qərar qəbul edilir. Keçirik növbəti məsələyə”.

Lakin S.M.Əfəndiyev növbəti məsələyə keçməyə imkan vermir...

³⁹ Azərbaycan Respublikasının Dövlət Arxivi. Fond 411, siyahı 1, saxlama vahidi 266, səh. 11.

“Hənifə xanımın gözləri tamam görmür...”

S.M.Əfəndiyev Hənifə xanımın müəllimlik fəaliyyətinin yubileyinin keçirilməsi zərurətini xatırladır: “Burada həmçinin yubiley barədə söz açıldı. Onun bioqrafiyasından görünür ki, Hənifə xanım Azərbaycanda 53 il rəsmi və qeyri-rəsmi müəllimlik edib. 1881-ci ildən Bakıda qızların təhsili ilə məşğul olmağa başlayıb, rəsmi olaraq Tağıyevin məktəbində müəllim vəzifəsində çalışıb. Beləliklə, 25 ildir ki, rəsmi müəllimliklə məşğuldur. Aydınlaşdırmaq lazımdır ki, bizdə onun yubileyini keçirməyə imkan verən hər hansı qərar varmı? İndi onun gözləri tamam görmür, əmək qabiliyyəti yoxdur. Bizim pedaqoji işçilər və ümumiyyətlə, ziyalılar barədə tutduğumuz yolu nəzərə almaqla, belə bir qərarın qəbul edilməsi faydalı olardı. Məsələn, hazırda pambıqçı Taratununin fəaliyyətinin 40 illik yubileyi qeyd edilir...”

Pambıqçı Taratuni kimdir, – deyə bilmərik. Görünür, o vaxt belə bir “əmək qəhrəmanı” olub ki, onun fəaliyyətinin 40 illiyi qeyd edilib. 50 ildən çox təlim-tədrislə məşğul olan Hənifə xanım isə bu şərəfə layiq bilinməyib...

S.M.Əfəndiyev iclasda, ehtiyatla da olsa, pambıqçının yubileyinin keçirildiyini xatırlatmaqla, ziyalıya diqqət yetirməyin vacibliyini vurğulamaq istəyir. Lakin Quliyev soyadlı başqa bir partiya məmuru onun mövqeyinə etiraz edir: “Bizdə yubilyar müəllimlər çoxdur. Düşünürəm ki, gərək onda biz onların hamısını müzakirə edək. Onlar da bunun kimi qocaman müəllimlərdir. Hesab edirəm ki, bu məsələ Xalq Maarif Komissarlığına aiddir”.

Bununla da Q.Musabəyov məsələnin müzakirəsini yekunlaşdırır: “Təklif var ki, bu məsələni Xalq Maarif Komissarlığına həvalə edək. Etiraz edən yoxdur ki?”

Kim etiraz edəcək? Əlbəttə, heç kim.

Təklif olunan məbləğ 3 rubl artırılmaqla qərar qəbul olunur:

- a) *Xalq Sosial Təminat Komissarlığı yanında komissiyanın Hənifə xanım Məlik-Zərdabiyə 1925-ci il oktyabrın 1-dən 61 rubl fərdi pensiya təyin edilməsi haqqında qərarı təsdiq olunsun.*
- b) *Onun çoxillik müəllimlik fəaliyyətinin yubileyinin qeyd edilməsi haqqında məsələ Xalq Maarif Komissarlığının müzakirəsinə verilsin*”⁴⁰.

Yeri gəlmişkən, bu müzakirənin aparıldığı noyabr günlərində “Bakinski raboçi” qəzetində Hənifə xanım barədə kiçik bir yazı da dərc olunur: “Türk mətbuatının banisi Həsən bəy Məlikovun dul arvadı Hənifə Məlik-Zərdabi Azərbaycanda 53 il müəllimlik edib. O, 1881-ci ildən sabiq Tağıyev məktəbində müəllim olub (*bu cümlədə yanlışlıq var. H.Z.Tağıyevin qızlar məktəbi 1901-ci ildən fəaliyyətə başlayıb və Hənifə xanım həmin məktəbin ilk müdiri olub. 1881-ci il söhbətinə gəlinə, Hənifə xanım məhz həmin ildən Bakıda müəllimlik etməyə başlayıb – M.H.*). İndi onun gözləri görmür, hər cür əmək qabiliyyətini itirib. Xalq Maarif Komissarlığı yaxın vaxtlarda onun maarif sahəsində uzunmüddətli və səmərəli fəaliyyəti ilə əlaqədar yubiley təşkil etməyi nəzərdə tutur”⁴¹.

Nəzərdə tutur, amma yubiley tədbiri keçirilmir...

Türk mətbuatının 50 illiyi ilə əlaqədar yaradılan yubiley komissiyası Hənifə xanımdan xahiş edir ki, Həsən bəy Zərdabinin biqrafiyasını yazsın.

O, bu xahişə əməl edir, böyük maarifçinin tərcümeyi-halını yazmağa başlayır.

Həbib Cəbiyev isə türk mətbuatının tarixi ilə bağlı materiallar toplanması işini ciddi-cəhdlə davam etdirir. Sabiq Qafqaz canişinliyinin Tiflisdəki arxivindən “Əkinçi” ilə bağlı cəmi bir neçə sənəd əldə olunur.

Hazırda Azərbaycan Respublikasının Dövlət Tarix Arxivində qorunan həmin sənədlərdən biri Bakı qubernatorunun Bakı Real

⁴⁰ Azərbaycan Respublikasının Dövlət Arxivi. Fond 411, siyahı 1, saxlama vahidi 266, səh. 6.

⁴¹ “Bakinski raboçi” qəzeti, 16 noyabr 1925-ci il.

Gimnaziyasının direktoruna göndərdiyi 1 may 1873-cü il tarixli məktubudur⁴².

Bu sənəddən görünür ki, gimnaziyanın müəllimi Həsən bəy Məlikov qəzet buraxmaq istəyi ilə qubernatora müraciət edib. Bakı qubernatoru ərizə müəllifinin gimnaziyada müəllim işlədiyini nəzərə alaraq, onun ərizəsinin bir surətini məktuba əlavə edərək işlədiyi məktəbə göndərir, soruşur ki, “bu məsələyə dair siz tərəfdən hər hansı etiraz yoxdur ki”?

Söhbət o vaxt Bakının qubernatoru olan Dmitri Staroselskinin məktubundan gedir...

⁴² Azərbaycan Respublikasının Dövlət Tarix Arxivi. Fond 309, siyahı 1, saxlama vahidi 584, səh. 1.

Bakı qubernatorundan “Əkinçi”nin nəşrinə yaşıl işıq

Çar dövrünün də özünəməxsus subardınasiya qaydaları olub. Gimnaziyanın direktoru Həsən bəyin qubernator vasitəsilə gələn ərizəsinin surətini rəy bildirmək üçün Bakı Məktəblər Direktorluğuna göndərir. O da öz növbəsində mayın 4-də Qafqaz Təhsil Dairəsinin himayədarına raport yazır: “Bakı qubernatoru Bakı gimnaziyasının müəllimi Həsən bəy Məlikovun qəzet buraxmaq barədə ona müraciət etdiyi ərizənin surətini mənə göndərüb. Və soruşur ki, mənim tərəfimdən hər hansı etiraz varmı?”⁴³

Direktor Həsən bəyin ərizəsinin surətini də məktuba əlavə edərək öz rəisindən – Qafqaz Təhsil Dairəsinin himayədarından soruşur ki, Siz tərəfdən Məlikovun qəzet buraxmasına etiraz yoxdur ki?

Qafqaz Cəmiyyətinin nəzdində olan Təhsil Dairəsinin himayədarı cavabı ləngitmir. Cəmi on gündən sonra – mayın 14-də Bakı Məktəblər Direktorluğunun rəhbərinə yazır: “Zati-aliləri, Sizin 4 may tarixli təqdimatınıza əsasən özümə şərəf bilirəm bəyan edirəm ki, Bakı Real Gimnaziyasının müəllimi Həsən bəy Məlikovun müraciətində qeyd olunan tatar dilində qəzet buraxmaq barədə xahişinə icazə verməyə tədris idarəsi tərəfindən heç bir etiraz yoxdur”.

Bu cavabı alan təhsil məmuru mayın 25-də Bakı qubernatoruna yazır ki, Qafqaz Təhsil Dairəsinin himayədarı Həsən bəy Məlikovun tatar dilində qəzet buraxmasına etiraz etmir⁴⁴.

Beləcə, “Əkinçi” qəzetinin nəşri ilə bağlı bir aydan da az çəkən yazışmalar əsasında bu nəşrin qarşısında yaşıl işıq yandırılır.

Yəni “Əkinçi”nin nəşrinə belə asanlıqla icazə verilir?

Əlimizdə olan arxiv sənədləri belə deməyə əsas verir.

⁴³ Azərbaycan Respublikasının Dövlət Tarix Arxivi. Fond 309, siyahı 1, saxlama vahidi 584, səh. 2.

⁴⁴ Azərbaycan Respublikasının Dövlət Tarix Arxivi. Fond 309, siyahı 1, saxlama vahidi 584, səh.4.

Lakin...

Həmin 1925-ci ildə Həsən bəy Zərdabinin bioqrafiyasını qələmə alan Hənifə xanım “Əkinçi”nin nəşri ilə bağlı yazır: “Qəzetin nəşrinə icazə almaq yeddi il çəkdi. Nəhayət, Həsən bəy 1875-ci ildə arzu etdiyi “Əkinçi” adı ilə nəşr etməyə icazə ala bildi”⁴⁵.

Görünür, Hənifə xanım indi xatırladılan yazışmalardan əvvəlki dövrdə olan çətinlikləri nəzərdə tutur. Çünki bundan əvvəl Həsən bəy qəzet buraxmaq üçün dəfələrlə müraciət etsə də, icazə ala bilməmişdi. 1872-ci ildə isə vəziyyət dəyişir. Mayda Bakı qubernatoru təyin olunan general-leytenant Dmitri Staroselski ilə Həsən bəy arasında mehriban münasibətlər yaranır.

Yəqin ki, o dövrdə D.Staroselskinin Həsən bəyə xoş münasibəti digər çar məmurlarından da gizli qalmır. Qubernator formal qaydalara əməl edərək Həsən bəyin ərizəsini Bakı Real Gimnaziyasına göndərsə də, gözü, necə deyərlər, ərizənin üstündə olur. Ona görə də əvvəlki zamanlarda icazə üçün yeddi il əziyyət çəkən Həsən bəy bir aydan da az müddətdə qəzetin nəşrinə icazə ala bilir.

Çünki onda qubernator vəzifəsini D.Staroselski tuturdu...

⁴⁵ Hənifə xanım Məlikova. Həsən bəy Məlikov Zərdabinin təcəmmei-halı. “Revolusiya və Qultura” jurnalı, 1939-cu il, № 6, səh.116.

Qəzetə “Əkinçi” adını Staroselski qoyur?

“Əkinçi”nin nəşrinə Bakı qubernatorunun köməyindən söhbət gətirdiyi üçün Bakı tarixi ilə bağlı bir faktı da xatırlatmaq yerinə düşər. D.Staroselski qubernator təyin olunana qədər Bakı şəhərini hərbi qubernatorlar idarə ediblər. 1872-ci ildə isə, görünür, artıq şəhərdə sabillik müəyyən qədər bərpa olunur, bütün narahatlıqlar aradan qalxır və Bakıda hərbi qubernatorluq üsuli-idarəsi – hərbi idarəetmə sistemi ləğv olunur. D.Staroselski isə general olsa da, mülki qubernator kimi fəaliyyətə başlayır. Yəni o dövrdə artıq şəhərin idarə olunmasında bir yumşalma müşahidə edilir. Qubernatorun Həsən bəylə yaxınlığı isə imkan verir ki, onun qəzet açmasına, əvvəlki illərdəkindən fərqli olaraq, maneçilik törədilməsin. Əksinə, Həsən bəyə qəzeti məhz “Əkinçi” adlandırmağı da o tövsiyə edir və qəzetin senzoruğunu öz üzərinə götürür.

Bu tarixçəni H.B.Zərdabi sonralar – 1905-ci ilin axırında “Həyat” qəzetində dərc etdirdiyi “Rusiyada əvvəlinci türk qəzetəsi” adlı məqaləsində təsvir edir. Millətin inkişafı üçün elm və təhsilin əhəmiyyətini əvəzsiz sayan Həsən bəy türk dilində qəzet buraxmaq qərarına gəldiyini xatırladır. O ümidlə ki, “hər ildə on qəzet oxuyandan birisi oxuduğunu qansa, onların qədəri ilbəil artar”.

Həsən bəy daha sonra yazır: “Bizim qubernator mütəvəffa (*mərhum* – **M.H.**) general Staroselski, doğrudur, xalis rus idi. Amma onun övrəti gürcü qızı idi, ona görə Qafqazın yerli əhlini artıq dost tuturdu. Mən ona dərdimi deyəndən sonra məsləhət gördü ki, qəzetənin adını “Əkinçi” qoyum ki, guya məhz əkin və ziraətdən danışacaq və özü də boynuna çəkdi ki, senzoruğu qəbul eləsin. Bu tövr ərizə verib izn aldım”⁴⁶.

Beləliklə, yuxarıda xatırladılan arxiv sənədlərindən də göründüyü kimi, 1873-cü il mayın 25-də Həsən bəyə Azərbaycan dilində

⁴⁶ “Günay” qəzeti, 9-15 iyul 2005-ci il.

“Əkinçi” qəzeti buraxmağa icazə verilir. Lakin “Əkinçi”nin ilk nömrəsi az qala iki il sonra – 1875-ci il iyulun 22-də işıq üzü görür.

Niyə?

Qəzet nəşrinə icazə veriləndən iki il sonra çıxır.

Niyə?

Rəsmi icazədən sonra daha iki ilin itirilməsi nə ilə bağlı idi?

Yenə də çar idarələrinin qadağaları ilə?

Qətiyyən yox!

Belə olsaydı, necə deyərlər, dörd yarı idi!

Həsən bəy Zərdabinin qəzetin nəşrinə icazə alandan sonra ilk işi türk dilində mətn yığmağı bacaran adamlar axtarmaq olur. Çox çətinliklə bu işi “alayarımçıq bilən yeganə adamı” - Minasov adlı ermənini tapır. Sonra digər təşkilati işlərlə məşğul olur və başa düşür ki, qəzeti buraxmaq üçün Bakıda türk dilində hürufat-şrift də yoxdur!

Və fikirləşir ki, “yaxşı, hürufatı haradan alım? ...lazım bildim ki, gedim İstanbulu da ziyarət edim və orada işlənən yaxşı hürufatdan 5-10 pud gətirim. 1874-cü sənənin iyun ayında gedib İstanbulda 10 pud hürufat alıb, avqust ayında qayıdıb gəldim. Hürufat qışda gəlib çatdı”.

Hürufat-şriftlər İstanbuldan gəlir, indi də həmin şriftlərlə qəzet yağan mətbəə lazımdır. Özünün mətbəə açmağa imkanı yoxdur.

Qərara alınır ki, qəzet Quberniya idarəsinin mətbəəsində çap olunsun. Qubernator Staroselski Həsən bəyin İstanbuldan gətirdiyi şriftləri Quberniya mətbəəsi üçün satın alır. Yəni Həsən bəyin xərclərini yüngülləşdirir!

Həmişə yalnız qadağalar, məhdudiyyətlər simvolu kimi tanıdığımız çar generalındakı qeyrətə bax!

O, hətta qəzet nəşrə başlayandan sonra, “naçalniklərə” əmr yazır ki, hər bir kəndin yüzbaşısı qəzet alsın! Bizim yüzbaşılar da ki, mətbuatın əhəmiyyətini dərk etdikləri üçün yox, “naçalnik”in xoşuna gəlmək üçün “baş üstə” deyirlər!

Bundan sonra bir yarım il də kağız və digər materialların tədarük edilməsinə, redaksiyanın təşkilinə gedir və 1875-ci il iyulun 22-də “Əkinçi”nin ilk nömrəsi çapdan çıxır.

Həsən bəy yazır: “Qəzetin dörd yüzünü müştəri olanlara və artığını Bakının küçə və bazarlarında paylamaqdan savayı qeyri şəhərlərə də müftə göndərirdim ki, qəzet oxumağa adət etsinlər”.

Min bir əziyyətlə, maddi çətinliklə buraxdığı qəzetin bir hissəsini də pulsuz paylayır ki, millət qəzet oxumağa adət eləsin!

Türk dilində qəzetə marağın bu səviyyədə olduğu mühitdə “Əkinçi” uzun müddət yaşaya bilərdimi? Qubernator Staroselskinin Bakıdan getməsinə və çar hökumətinin qadağalarının artmasını da nəzərə alsaq, əlbəttə, yaşaya bilməzdi.

Həsən bəy sonralar etiraf edəcəkdə ki, “Əkinçi”nin birinci bədbəxtliyi qubernator Staroselskinin Bakıdan getməyi oldu.

....müsəlmanların düşmənləri ki, Staroselskinin vaxtında bir iş görə bilmirdilər, hər tərəfdən “Əkinçi”nin üstə tökülüb onun bağlanmağına səy etdilər”.

Bu yerdə sabiq çar senzoru Şərif Mirzəyevin türk mətbuatına basqılar haqqında qeydləri yada düşür...

1877-ci ilin Rusiya-Türkiyə müharibəsinin başlanması qəzetin vəziyyətini daha da ağırlaşdırır, hər cür təqib və təzyiqlər artır. Hər yazının, hər sətirin arxasında gizli məna axtarırlar. Və günlərin birində qəzetdə Nəcəf bəy Vəzirovun Moskvadan göndərdiyi yazı dərc olunur. Yazıda adi bir çağırışdan söhbət gedir: bir dərviş bazarda, dükanların qabağında qəsidələr oxuyub adamları elm və təhsilə çağırır.

Lakin...

Qəzet nəşrinə icazə verildəndən iki il sonra çıxır. Niyə?

Rəsmi icazədən sonra daha iki ilin itirilməsi nə ilə bağlı idi?

Yenə də çar idarələrinin qadağaları ilə?

Qətiyyəni yox!

Belə olsaydı, necə deyirlər, dərd yarı idi!

Həsən bəy Zərdabinin qəzetin nəşrinə icazə alandan sonra ilk işi türk dilində mətn yığmağı bacaran adamlar axtarmaq olur. Çox çətinliklə bu işi “alayarımcıq bilən yeganə adamı” – Minasov adlı ermənini tapır. Sonra digər təşkilatı işlərlə məşğul olur və başa düşür ki, qəzeti buraxmaq üçün Bakıda türk dilində hürufat-şrift də yoxdur!

Və fikirləşir ki, “yaxşı, hürufatı haradan alım?

...lazım bildim ki, gedim İstanbulu da ziyarət edim və orada işlənən yaxşı hürufatdan 5-10 pud gətirim. 1874-cü sənənin iyun ayında gedib İstanbulda 10 pud hürufat alıb, avqust ayında qayıdıb gəldim. Hürufat qışda gəlib çatdı”.

Hürufat-şriftlər İstanbuldan gəlir, indi də o şriftlərlə qəzet yığan mətbəə lazımdır. Özünün mətbəə açmağa imkanı yoxdur.

Qərara alınır ki, qəzet Quberniya idarəsinin mətbəəsində çap olunsun. Qubernator Staroselski Həsən bəyin İstanbuldan gətirdiyi şriftləri Quberniya mətbəəsi üçün satın alır. Yəni Həsən bəyin xərclərini yüngülləşdirir!

Həmişə yalnız qadağalar, məhdudiyyətlər simvolu kimi tanıdığımız çar generalındakı qeyrətə bax!

O, hətta qəzet nəşrə başlayandan sonra, “naçalniklərə” əmr yazır ki, hər bir kəndin yüzbaşısı qəzet alsın! Bizim yüzbaşılar da ki, mətbuatın əhəmiyyətini dərk etdikləri üçün yox, “naçalnik”in xoşuna gəlmək üçün “baş üstə” deyirlər!

Bundan sonra bir yarım il də kağız və digər materialların tədarük edilməsinə, redaksiyanın təşkilinə gedir və 1875-ci il iyulun 22-də “Əkinçi”nin ilk nömrəsi çapdan çıxır.

Həsən bəy yazır: “Qəzetin dörd yüzünü müştəri olanlara və artığını Bakının küçə və bazarlarında paylamaqdan savayı qeyri şəhərlərə də müftə göndərirəm ki, qəzet oxumağa adət etsinlər”.

Min bir əziyyətlə, maddi çətinliklə buraxdığı qəzetin bir hissəsini də pulsuz paylayır ki, millət qəzet oxumağa adət eləsin!

Türk dilində qəzetə marağın bu səviyyədə olduğu mühitdə “Əkinçi” uzun müddət yaşaya bilərdimi? Qubernator Staroselskinin Bakıdan getməsinə və çar hökumətinin qadağalarının artmasını da nəzərə alsaq, əlbəttə, yaşaya bilməzdi.

Həsən bəy sonralar etiraf edəcəkdə ki, “Əkinçi”nin birinci bədbəxtliyi qubernator Staroselskinin Bakıdan getməyi oldu.

....müsəlmanların düşmənləri ki, Staroselskinin vaxtında bir iş görə bilmirdilər, hər tərəfdən “Əkinçi”nin üstə tökülüb onun bağlatmağına səy etdilər”.

Bu yerdə sabiq çar senzoru Şərif Mirzəyevin türk mətbuatına basqılar haqqında qeydləri yada düşür...

1877-ci ilin Rusiya-Türkiyə müharibəsinin başlanması qəzetin vəziyyətini daha da ağırlaşdırır, hər cür təqib və təzyiqlər artır. Hər yazının, hər sətirin arxasında gizli məna axtarırlar. Və günlərin birində qəzetdə Nəcəf bəy Vəzirovun Moskvadan göndərdiyi yazı dərc olunur. Yazıda adi bir çağırışdan söhbət gedir: bir dərviş bazarda, dükanların qabağında qəsidələr oxuyub adamları elm və təhsilə çağırır.

Lakin...

“Əkinçi”nin bağlanmasıda Minasov “amili”

H.B.Zərdabi yazır: “Senzor qol çəkib çap olmağa icazə vermişdi. Qəzetə çap olub paylanandan sonra qubernatorun hökmünə görə o nömrəni bağlayıb məni istədilər. Gedib gördüm ki, mənim Minasovum oradadır. Qubernator buyurdu ki, Minasov deyir, dərvişin sözlərinin qeyri mənası var, ona görə nömrəni bağlayıb sənə hökm edirəm ki, bir qeyri nömrə çap edəsən”.

Buyur, bu da sənə müsəlman hürufatını alayarımcıq düzən erməni Minasovun “sədaqəti”!

Bu və digər onlarla bəhanə tapan “böyükələr” 1877-ci il sentyabrın 29-da qəzetin nəşrini dayandırirlər.

Həsən bəyin qara günləri də bundan sonra başlanır. Onu hətta müəllimlik etdiyi Real Məktəbində də sıxışdırır, işdən uzaqlaşdırmaq üçün bəhanə axtarırlar. Və 1878-ci il noyabrın 11-də Həsən bəy ərizə yazmağa məcbur olur:

“Zati-aliləri Bakı Real Məktəbinin cənab direktoruna

Bakı Real Məktəbinin müəllimi Həsən bəy Məlikovdan ərizə

Zati-aliləri, noyabrın 9-da Qafqaz Təhsil Dairəsi rəisinin Sizə göndərdiyi məktubla mənim Ali rəhbərliyimin qəti təklifini elan etmişdiniz: ya Yekaterinodar (indiki Krasnodar – M.H.) gimnaziyasında tərbiyəçi vəzifəsinə dəyişilmək barədə dərhal ərizə yazım, ya da istefa verim. Çünki mənim bundan sonra Bakı Real Məktəbində müəllim kimi qalmağım mümkün sayılmır.

Daha aşağı vəzifəyə dəyişməyin sərfəli olmadığı bir yana, ilin indiki vaxtında ailəli adama bu uzaq şəhərə getmək mümkün olmadığı üçün məcburam təklif olunan vəzifədən imtina etməklə Zati-alilərinizdən xahiş edirəm ki, mənim Bakı Real Məktəbinin müəllimi vəzifəsindən azad olunmağım üçün hara lazımdırsa təqdimat verəsiniz”⁴⁷.

⁴⁷ Azərbaycan Respublikasının Dövlət Tarix Arxivi. Fond 315, siyahı 1, saxlama vahidi 97, səh. 1.

Həsən bəy Bakı Real Gimnaziyasında müəllimlikdən azad olunur.

Özünə yeni iş tapmağa cəhd edir. “...Bir-iki yerdə cəmiyyət qulluğuna girmək istədim, amma məni seçkidə qaraladılar (*yəni səs vermədilər – M.H.*) və qaralayanlar da Bakı müsəlmanları oldu ki, oraya xaricilərdən intixab etdilər...” (*yəni seçdilər – M.H.*).

Həsən bəyin adını bütün siyahılarda qaralayırılar...

Müsəlmanlar qaralayır! O müsəlmanlar qaralayır ki, Həsən bəy ömrünü onların gözünü açmağa həsr etmişdi. Amma bu gözlər açılmaz!

1925-ci ildə isə... Səlim bəyin oğlu Həsən bəy Məlikovun nəşr etdirdiyi həmin ilk başıbəlalı qəzetin çıxdığı günü Azərbaycanın bolşevik hökuməti bayram etmək qərarına gəlir. “Əkinçi” də daxil son 50 ildə türk dilində çıxan qəzet və jurnalların toplanması üçün Moskvaya xüsusi mandatla nümayəndə göndərir. Azərbaycan SSR hökuməti nümayəndəsinin səlahiyyətini təsdiq edən mandatın nömrəsi 12032, tarixi 30 noyabr 1925-ci il...

Və həmin nümayəndə - Azərbaycan Mərkəzi İcraiyyə Komitəsinin üzvü Hidayət Mahmudov dekabrın 4-də Moskvaya çatır və dərhal SSRİ hökumətinin baş iqamətgahına – Kremlə üz tutur...

Hidayət Mahmudovun Moskva sərgüzəştləri

Hidayət Mahmudov Kremlə – Rusiya Sovet Federativ Sosialist Respublikası (RSFSR) Mərkəzi İcraiyyə Komitəsində görüşlər keçirir. Sonra Lenin adına kitabxanada olur. Kitabxananın direktoruna Azərbaycan SSR rəhbərliyinin türk mətbuatının 50 illiyini qeyd etməyə hazırlaşdığı barədə məlumat verir və gəlişinin səbəbini deyir. Hətta ilkin razılıq da alır.

Görüşdən çıxan kimi sevincək Bakıya teleqram vurur:

“Bakı, türkcə “Kommunist” qəzeti, Cəbiyevə

Bu gün Lenin kitabxanasında oldum. Qəzet və jurnalların dublikatını almağa ilkin razılıq verdilər. Çərşənbə günü muzey məsələsi həll olunacaq. Moskva və Leningradda almalı olduğum qəzet və jurnalların adını təcili teleqrafla bildirin. Muzeyin direktoru deyir ki, türk qəzet və jurnallarının çoxu Kiyevdə və Kazanda, habelə Moskvada fərdi şəxslərdədir”.

Hidayət Mahmudov məktubun axırında xatırladır ki, bu işin uğurla başa çatması üçün ona maraqlı bir məsləhət də veriblər. Deyiblər ki, yaxşısı budur, siz istədiyiniz qəzetləri pulla alasınız. Və onu da deyiblər ki, Belorusiya və Ukrayna bu yolla öz arxivlərini zənginləşdirə bilib.

Əslində yaxşı təklifdir, əgər Hidayət Mahmudovun teleqramındakı axırıncı cümlə olmasaydı: “Mənim pullarım qurtarır”.

“Əkinçi”nin öz taleyi – pulsuzluq taleyi 50 illik yubileyi ərəfəsində də təkrar ortaya çıxır!

Hidayət Mahmudovun köhnə qəzetləri asanlıqla əldə edəcəyi barədə sevinci uzun çəkmir. Növbəti günlərdə ciddi çətinlik və etirazlarla üzləşir.

Və dekabrın 9-da Bakıya ətraflı hesabat məktubu yazır:

“Yoldaş Həbib!

Ayın 4-də Xarkovdan Moskvaya gəldim. Gələn kimi də Kremlə - RSFSR Mərkəzi İcraiyyə Komitəsinə getdim. Əlimdə olan mandat

*və çıxarışa baxıb məni İttifaq Mərkəzi İcraiyyə Komitəsinin Katibliyinə göndərdilər. Orada da mənim sənədlərimə baxaraq dedilər ki, 50 il ərzində Zaqafqaziyada çıxan bütün türk qəzetlərini təkcə Azərbaycana vermək mümkün olan iş deyil. Ümumiyyətlə, it-tifaq və Rusiya Mərkəzi İcraiyyə Komitəsi Katibliyinin müdirləri dedilər ki, əgər sizin istədiyiniz qəzet və jurnallar bir nüsxədirsə, onu heç cür vermək olmaz. Amma Rumyantsev kitabxanasında, həmçinin başqa kitabxanalarda onların dubletləri (ikinci nüsxəsi – **M.H.**) olsa, sizə verə bilərik. Yox əgər cəmi bir nüsxədirsə, onlara heç bir halda toxunmaq olmaz.*

Növbəti gün səhər mən Mirzə Davudun yanına getdim, ona hər şeyi danışdım, həmçinin bildirdim ki, məni Sizin yanınıza Həbib göndərib, Siz mənə qəzet və jurnalları almaqda kömək etməlisiniz”.

Burada söhbət əvvəllər Azərbaycan SSR-in xalq xarici işlər komissarı vəzifəsində işləmiş, 1922-ci ildən isə Moskvaya çağırılaraq, RSFSR-in Milli işlər üzrə xalq komissarının – İosif Stalinin müavini olmuş Mirzə Davud Hüseynovdan gedir.

Lenin kitabxanası Azərbaycana qəzet verməkdən imtina edir

Hidayət Mahmudov yazır:

“Mirzə Davud doktor Urusovu çağırdı və mənimlə birlikdə bu qəzetləri tapmağı tapşırırdı. Mən Urusovla dərhal muzeyin direktorunun yanına getdim. Söhbət zamanı o, bizə kömək edəcəyini bildirdi, dedi ki, çərşənbə günü muzeyin idarə heyətinin iclası olacaq, bizi də iclasa dəvət etdi. Eyni zamanda elmi əməkdaşa göstəriş verdi ki, çərşənbə gününə qədər onların arxivində olan türk qəzet və jurnallarının siyahısını və neçə nüsxə olduğunu müəyyənləşdirsin. Mən onun vədinə baxmayaraq, Şirvaninin yanına getdim”.

Əliheydər Şirvani-Mustafabəyov o vaxt Moskvada “SSRİ Mərkəzi İcraiyyə Komitəsi və Xalq Komissarları Şurasının qərar və qanunlar toplusu”nun məsul redaktoru idi. Hidayət Mahmudov onunla görüşüb başına gələnləri danışır. Ə.Şirvani söz verir ki, onunla birlikdə gedib məsələnin həllinə kömək edəcək.

Hidayət Mahmudov çərşənbə günü iclasdan əvvəl yenə də Mirzə Davud Hüseynovun yanına gedir. O da bildirir ki, iclasda hər hansı problem çıxsa yanıma gələrsən.

Hidayət Mahmudov bütün bunlar barədə Həbib Cəbiyevi məlumatlandırır:

“Biz Şirvani ilə birlikdə muzeyin idarə heyətinin iclasında olduq, amma orada bizim gözlədiyimizin əksi baş verdi. Bizə qəti imtina haqqında elmi əməkdaşın qeydlərini verdilər ki, mən onu Sizə göndərirəm”⁴⁹.

Bu, həmin imtina məktubudur:

*“Lenin adına kitabxananın direktoruna
Elmi əməkdaş V.D.Pyatnitskidən
9/XII.25-ci il.*

⁴⁹ Azərbaycan Respublikası Prezidentinin İşlər İdarəsinin İctimai-Siyasi Sənədlər Arxivi. Fond 1, siyahı 6, saxlama vahidi 214, səh. 20-20a.

Məlumat üçün bildirirəm ki, 1920-ci ilə qədər kitabxanaya heç bir Şərq dublikatı daxil olmayıb. Eyni zamanda inqilaba qədər daxil olan cəmi bir nüsxə də pis gündədir. Kitabxanada olan Şərq mətbuatına aid əsərlərin Mətbuat üzrə Baş İdarənin müvafiq rəsmi hesabatları, ayrı-ayrı sensorların və digərlərinin hesabatları ilə müqayisəli təhlili kitabxananın işində boşluqların olduğunu aydın göstərir. Məsələn, 1910-cu ildə Qafqazda 7 türk mətbuat orqanı olub, onların ikisindən (1/ “Məzhər” və 2/ “Zənbur”) kitabxanaya bir nömrə də gəlməyib. Bu cür faktların sayını kifayət qədər artırmaq olar. Yuxarıda adı çəkilən hesabatları götürmək və onları, heç olmasa, dövrü nəşrlər kataloqu ilə müqayisə etmək mümkündür. Hətta zamanında türk dünyasında məşhur olan “Tərcüman” kimi orqanın heç də bütün illər üzrə nömrələri kitabxanaya təqdim edilməyib. Beləliklə, Lenin kitabxanasının özünün ötən illər üzrə zənginləşdirilməsinə ehtiyacı var. Əgər SSRİ xalqlarının özləri kitabxanaya kömək etsələr, bu boşluğu hələ müəyyən qədər aradan qaldırmaq mümkün olar”⁵⁰.

Kitabxana əməkdaşının bu məktubundan görünür ki, Lenin adına kitabxana özü Azərbaycandan kömək umur...

⁵⁰ Azərbaycan Respublikası Prezidentinin İşlər İdarəsinin İctimai-Siyasi Sənədlər Arxivi. Fond 1, siyahı 6, saxlama vahidi 214, səh. 19.

Azərbaycan nümayəndələrinin İosif Stalinlə görüşmək cəhdi: “Əkinçi”yə görə!

Beləliklə, həm Bakıdan gedən Hidayət Mahmudov, həm də Moskvada işləyən Əliheydər Şirvaninin qəzet əldə etməklə bağlı ilk cəhdləri uğursuz olur. Onlara bildirirlər ki, biz sizə qəzet-jurnal verə bilməyəcəyik...

Sonrakı gün onlar kitabxananın idarə heyətinin iclasında da iştirak edir, eyni mənfə cəvabı alırlar. Həmin iclasdan çıxan kimi birbaşa poçta gəlir və Bakıya teleqram vururlar:

“Bakı, türkcə “Kommunist”, Cəbiyəvə

Birlikdə kitabxana İdarə heyətinin iclasında olduq.

Dublikatların, hətta bəzi qəzetlərin yeganə komplektinin də olmaması səbəbindən Moskvada Lenin kitabxanasından heç nə almaq mümkün deyil. Deyirlər Leninqradda Elmlər Akademiyasında və Kütləvi Kitabxanada var. İki zamanət məktubu aldıq. Təcili ətraflı məktub göndərəcəyik. Sərəncam gözləyirik. Mahmudov, Şirvani.

Lakin bu imtina 50 illik türk mətbuatı kolleksiyası yaratmaq tapşırığı alan kommunistləri ruhdan salmır. Hidayət Mahmudov, kitabxanadakı görüş də daxil, bu bir neçə gündə baş verənlər barədə Bakını məktub vasitəsilə məlumatlandırır:

“...Mən iclasda məsələni belə qoydum: Bir halda ki, Rumyantsev kitabxanasında dubletlər olmadığı üçün qəzet və jurnalları verə bilmirlər, onda bizə o qəzet və jurnalları sərgi üçün yubileydən sonra qaytarmaq şərti ilə müvəqqəti versinlər. Mənim təklifimi Şirvani müdafiə etdi, amma idarə heyətinin üzvlərinin hamısı etirazlarını bildirdilər, səbəbini də belə izah etdilər ki, onlarda yeganə nüsxələrdir və bu, muzeyin bütövlüyünü pozur”.

Məktubdan görünür ki, Azərbaycanın nümayəndələri kitabxananın idarə heyətində bu cür imtina cavabı aldıkları üçün kimliyini

müəyyən edə bilmədiyimiz professor Pavlovski ilə, digər professorlarla görüşürlər.

Bütün alimlər onlara məsləhət görürlər ki, axtarışları Leninqradda davam etdirlsinlər. Köhnə qəzetlərin əlavə nüsxələrini yalnız Elmlər Akademiyasının kitabxanasında tapmaq olar.

Leninqradda kimin yanına getsinlər?

Elmlər Akademiyasında kimə müraciət etsinlər?

Bu cür aktual suallardan sonra professor Pavlovski onlara zəmanət məktubları hazırlayır. Leninqraddakı Kütəvi Kitabxananın direktoru Sergey Platonovdan və məşhur şərqşünas, həmçinin Qafqazşünas akademik Nikolay Marrdan xahiş edir ki, bu yoldaşlara lazımi köməklik göstərsinlər.

Azərbaycanın nümayəndələri hələ bundan sonra da Moskvada axtarışları davam etdirmək qərarına gəlir, hətta İosif Stalinin qəbuluna getməyi planlaşdırırlar. Hidayət Mahmudov yazır ki, “...sabah Şirvani ilə Mərkəzi Arxivə, həmçinin Vareykisin yanına gedəcəyik, bəlkə Stalinin qəbuluna düşə bildik”.

Deyəsən, məsələ böyüyür. O vaxt İosif Vareykis Ümumittifaq Kommunist (bolşeviklər) Partiyası Mərkəzi Komitəsinin mətbuat şöbəsinin müdiri və “Molodaya qvardiya” jurnalının redaktoru idi. Onun əli İosif Stalinə də çatırdı. Azərbaycanın nümayəndələri İ.Vareykisin vasitəsilə Stalinin qəbuluna düşmək və türk mətbuatının yubileyinin təşkili ilə bağlı ondan kömək almaq istəyirlər.

Ən azı, Hidayət Mahmudov buna çalışır...

Rusiya Azərbaycanı aid muzey eksponatlarını qaytarmaq istəmir...

Hidayət Mahmudov Həbib Cəbiyəvə məktubunu bu sözlərlə yekunlaşdırır:

“Bir sözlə, bu gün səhər saat 10-dan idarələrə qaçıırıq. Sabah yenə Mirzə Davudun yanına gedəcəyəm.

Yoldaş Həbib!

Yazırsınız ki, biz Mərkəzi İcraiyyə Komitəsinə gedək. Kremlə düşmək üçün komendaturanın qabağında azı iki saat gözləmək lazımdır. Hər halda mən beş dəfə Kremldə olmuşam. Artıq mənə ora buraxmırlar. Yenukidze⁵¹ Moskvada yoxdur, o, Sibirdədir.

Daha yazmalı bir şey yoxdur. Sabah nələrsə olsa, xəbər edəyəm.

Pulsuz qalmışam. Cəmi 4 rubl 85 qəpiyim var. Sərəncam gözləyirəm.

9/XII. Axşam saat 5”.

Bu cür məsul iş üçün Moskvaya göndərilən partiya məmurunun maddi təminatının acınacaqlı olduğu göz qabağındadır: “Cəmi 4 rubl 85 qəpiyim var”...

Növbəti gün – dekabrın 10-da həm Əliheydər Şirvani, həm də Hidayət Mahmudov Həbib Cəbiyəvə ayrı-ayrılıqda hesabat göndərilir.

Ə.Şirvani yazır:

“Əziz Həbib!

Qəzet və jurnalların toplanması ilə bağlı dünən yoldaş Mahmudovla birlikdə heç yerdə qəzet-jurnal almağın mümkün olmadığı barədə sənə teleqram vurduq.

Məsələ ondadır ki, Lenin kitabxanası (keçmiş Romyantsev kitabxanası) türk ədəbiyyatı sarıdan çox kasıbdır. Kiçik bir dövr üzrə yalnız bəzi qəzetlər var, onlar da cəmi bir nüsxədir. Yeganə nüsxələri isə götürmək mümkün deyil, hətta sovet qaydalarına uyğun deyil.

⁵¹ A.S.Yenukidze o vaxt SSRİ Mərkəzi İcraiyyə Komitəsinin katibi idi.

Mən qərara aldım ki, Mərkəzi Komitənin mətbuat şöbəsi vasitəsilə yoldaş Stalinə qədər gedim çıxım və partiya qaydasında bəzi təzyiq imkanlarından istifadə edirəm.

Azərbaycana aid arxiv materiallarının və muzey sərvətlərinin qaytarılması barədə RSFSR Xalq Komissarları Şurasının mövcud qərarının məzmunu istənilən idarəyə tam imkan verir ki, məsələn fırlatsın və onu icra eləməsin. Qərarda deyilir ki, materialların qaytarılması yalnız o halda mümkündür ki, kolleksiyanın tamlığını pozmasın və s. və i.ə.

Mən bilmirəm bu qərarın qəbul edildiyi iclasda bizdən kim iştirak edib, hər halda qərarın başqa redaksiyada qəbul edilməsinə nail olmaq mümkün idi”⁵².

Bilirdinizmi, söhbət hansı qərardan gedir?

⁵² Azərbaycan Respublikası Prezidentinin İşlər İdarəsinin İctimai-Siyasi Sənədlər Arxivi. Fond 1, siyahı 6, saxlama vahidi 214, səh. 22.

Moskvada türk qəzetləri tapılmır, ümid Leninqradadır

Elə həmin ərəfədə Hidayət Mahmudov Bakıya belə bir teleqram da vurmuşdu.

“Bakı, türk “Kommunist”i, Cəbiyevə

12/XII.

Bu gün ittifaq Mərkəzi İcraiyyə Komitəsinin qərarını aldım. Surətini sizə göndərdim. Təcili Leninqrada getmək lazımdır. Teleqrafla xəbər verin. Mahmudov”.

Məsələ ondadır ki, əvvəldə qeyd olunduğu kimi, 1925-ci ilin noyabrında Azərbaycan Xalq Komissarları Şurasının sədri Qəzənfər Musabəyov Zaqafqaziya Mərkəzi İcraiyyə Komitəsinə teleqram vuraraq, xahiş etmişdi ki, Moskva və Leninqrad muzeylərində Azərbaycana aid olan eksponatların Azərbaycana verilməsi barədə mərkəzi ittifaq orqanları qarşısında vəsatət qaldırsın.

Zaqafqaziya MİK Moskva qarşısında belə bir vəsatət qaldırır və bizimkilər Moskvada “Əkinçi”nin yubileyi üçün material topladığı günlərdə - dekabrın 7-də SSRİ Xalq Komissarları Şurası qərar qəbul edir:

“Azərbaycan Sovet Sosialist Respublikası Dövlət Muzeyinin RSFSR dövlət muzey fondundan, habelə ayrı-ayrı hallarda RSFSR muzeylərindən Azərbaycan tarixi üçün əhəmiyyət kəsb edən əşyalarla zəğirləşdirilməsi zəruri hesab edilsin, o hallarda ki, bu əşyaların verilməsi kolleksiyaların bütövlüyünü pozmasın və əsasən dublet materiallarından istifadə edilsin”⁵³.

Hidayət Mahmudov bu qərarın surətini alandan sonra Bakıya xoş əhval-ruhiyyəli teleqram vursa da, Əliheydər Şirvani qərarın məzmununa etiraz edir. Çünki orada “bu əşyaların verilməsi kolleksiyaların bütövlüyünü pozmasa” cümləsi yazılmışdı və bu da

⁵³ Azərbaycan Respublikası Prezidentinin İşlər İdarəsinin İctimai-Siyasi Sənədlər Arxivi. Fond 1, siyahı 6, saxlama vahidi 214, səh. 18.

Moskva məmurlarına imkan verirdi ki, onu icra etməsinlər. Kolleksiya­ların bütövlüyünü pozduğu üçün...

Bununla belə, Ə.Şirvani hələ də ümidini itirmir. H.Cəbiyevə məktubun davamında yazır:

“...Mənim aldığı­m dəqiq məlumata görə, Leninqradda – Elmlər Akademiyasında və Küt­ləvi Kitabxanada çoxlu materiallar var, ona görə də yoldaş Mahmudovun elə indi ora getməsi lazımdır. Mən ona akademik Maarin, Küt­ləvi Kitabxananın direktoru yoldaş Platonovun və professor Borozdinin adına məktub verdim. Ümid edirəm ki, ona orada kömək edərlər və nələrsə ala bilər. Dünən etibarlı bir məlumat aldım ki, Moskvada Mərkəzi Arxivdə və yerli tatar kitabxanasında da nələrsə var. Elə bu gün bununla bağlı müvafiq addımlar atdım və Mahmudov Leninqraddan qayıdana qədər ola bilsin nələrsə əldə etdim. Bu, tamamilə yoldaş Pokrovskidən (Mixail Pokrovski o vaxt Mərkəzi Arxivin direktoru olub - M.H.) asılıdır. Yaxşı olardı ki, teleqrafla məndən xahiş edəsən ki, bu işdə yardımçı olum. Bu mənim əlimdə bir əsas olardı.

Bütün yoldaşlara və Müzəffərə salam olsun.

Ünvan: Vorovski küçəsi, ev 11.

10/XII.25”.

Leninqrada getməyi planlaşdıran Hidayət Mahmudov da ruhdan düşmür, qəzet axtarışlarını hələ Moskvada davam etdirir. Dekabrın 10-da bu dəfə Ter-Qabrielyanın qəbuluna gedir.

Ter-Qabrielyan kimdir?

Saak Ter-Qabrielyan o vaxt SSRİ Mərkəzi İcraiyyə Komitəsi yanında Ermənistan SSR və ZSFSR-in daimi nümayəndəsi idi. Hidayət Mahmudov bu görüş barədə də dərhal Həbib Cəbiyevi məlumatlandırır:

“Yoldaş Həbib!

Bu gün Ter-Qabrielyanın yanında oldum. Lenin kitabxanasında, habelə Mərkəzi İcraiyyə Komitəsində bizə verilən cavablar barədə onu hərtərəfli məlumatlandırdım.

Ter-Qabrielyan yoldaş məni dinləyərək dedi ki, gərək Zaqafqaziya Mərkəzi İcraiyyə Komitəsi vasitəsilə hərəkət edəydiniz. Ona cavab verdim ki, bizim vaxtımız çox azdır, tezliklə sərgi olmalıdır. Ona görə də biz qərara gəldik ki, RSFSR-ə müraciət edək”.

Əslində, həmin günlərdə artıq məlum idi ki, Bakıda mətbuat sərgisi Hidayət Mahmudovun dediyi kimi tezliklə olmayacaq. Çünki Bakıda Türkoloji Qurultayın dekabrın sonunda keçirilməsi barədə qərar noyabrın 25-də dəyişmişdi. Daha doğrusu, qurultayın başlama vaxtı növbəti dəfə təxirə salınmışdı. Moskvada axtarış aparən Hidayət Mahmudova isə bu barədə məlumat verilməmişdi. O, hələ də dekabrın sonunda keçiriləcək qurultay üçün materiallar toplamaqda davam edirdi. Hələ də tələsirdi...

Hidayət Mahmudov Ter-Qabrielyanla görüşü barədə Həbib Cəbiyevə hesabatında daha sonra yazır:

“Çox söhbətdən sonra Ter-Qabrielyan katibini çağırırdı və Leninqrada iki məktub yazmaq barədə göstəriş verdi. Yeri gəlmişkən, həmin məktubların surətini göndərirəm. Həmçinin ittifaq Mərkəzi İcraiyyə Komitəsinin qərarının surətini yollayıram. Amma məsələ tezliklə həll ediləsi deyil. Çünki bu məsələ ilə bağlı komissiyanın nə vaxt toplaşacağı hələ bilinmir. Yoldaş Ter-Qabrielyan da mənə məsləhət gördü ki, təcili Leninqrada gedim.

Yoldaş Həbib!

Əgər mümkünsə, Leningrada – Sərkisə (o vaxt artıq Leningradda işləyən bakılı kommunist Sərkis Sərkisov nəzərdə tutulur - M.H.) telegram göndərin, o qəzet və jurnalların alınmasında mənə kömək etsin. Nərumanovun arvadında da köhnə qəzet komplektləri var. Yoldaş Şirvani söz verib ki, ondan həmin qəzetləri götürəcək. Həm də mən Leningraddan qayıdınca Mərkəzi Arxivə getməyə vaxt tapacaq. Mərkəzi Arxiv Pokrovskiyə tabedir. Ona telegram vurmaq lazımdır ki, yoldaş Şirvaniyə kömək etsin.

Leningraddan ətraflı məlumat verəcəyəm.

Yoldaş Həbib!

Mərkəzi İcraiyyə Komitəsində və Xalq Komissarları Şurasında hamını bezdirmişəm, bəzi şöbələrdə artıq məni tanıyırlar:

10/XII.25”.

Əvvəldə H.B.Zərdabinin “Əkinçi”nin birinci nömrəsini hazırlayarkən Bakıda “müsəlman hürufatını alayarımcıq düzən Minasov adlı bir erməni” tapdığını xatırlatmışdıq. Və onun sonrakı xəyanətini yada salmışdıq.

İndi qəzetin 50 illiyi ilə əlaqədar aparılan axtarışlarda da bu və ya digər formada erməni adları hallanır: Ter-Qabrielyan, Sərkis və s. Biz türk mətbuatının 50 illiyi ilə əlaqədar arxiv yaratmaq üçün Ter-Qabrielyandan, Sərkisdən kömək umuruq...

Taleyin daha bir ironiyası!

40 kiloluq iki qəzet bağlaması poçtla Bakıya göndərilir

S.Ter-Qabrielyanın Hidayət Mahmudova verdiyi məktubda deyilir:

“Moskva, 10 dekabr 1925-ci il.

Elmlər Akademiyasının katibi yol. Oldenburqa

Elmlər Akademiyasının üzvü yol. Marra

ZSFSR Nümayəndəliyi yerli kitabxanalarda və kitab anbarlarında olan türk qəzet və jurnallarının toplanması məqsədilə Azərbaycan Mərkəzi İcraiyyə Komitəsi tərəfindən Moskva və Leninqrada ezam olunmuş Hidayət Mahmudov yoldaşa mümkün köməklik göstərməyi Sizdən xahiş edir.

Qəzet və jurnallar bu il dekabr ayının axırında Bakıda açılması nəzərdə tutulan türk mətbuatının 50 illiyinə həsr olunmuş türk mətbuatı sərgisi üçün lazımdır. Sərgi mühüm mədəni-siyasi əhəmiyyət kəsb edir və ona görə də Nümayəndəlik yuxarıda qeyd olunan materialların toplanmasında Sizin yoldaş Hidayət Mahmudova kömək göstərməyinizi xahiş edir.

ZSFSR-in nümayəndəsi Ter-Qabrielyan”⁵⁴.

Vaxtilə Peterburq Elmlər Akademiyasının, indi isə Rusiya Elmlər Akademiyasının katibi olan Sergey Oldenburq da akademik Nikolay Marr kimi nüfuzlu şərqşünas idi.

Bu məktubu əldə edən Hidayət Mahmudov dekabrın 11-də Həbib Cəbiyevə daha bir teleqram vurur: “Moskvada işi bitirib, Leninqrada gedirəm. Pul və sərəncam gözləyirəm. Mahmudov”.

Görünür, Bakıdan cavab ala bilmir.

Dekabrın 14-də təkrar teleqram vurur: “Moskvada Leninqrad üçün aldığım bütün sənədlərin surətini sizə göndərdim. Leninqrada getmək zəruridir. Sərəncam gözləyirəm. Mahmudov”.

⁵⁴ Azərbaycan Respublikası Prezidentinin İşlər İdarəsinin İctimai-Siyasi Sənədlər Arxivi. Fond 1, siyahı 6, saxlama vahidi 214, səh. 23.

İnadkarlıqla türk mətbuatı nümunələri axtaran Hidayət Mahmudov, nəhayət, Moskvada çətinliklə də olsa, əldə etdiyi bəzi qəzet bağlamalarını Bakıya göndərir və bu barədə Həbib Cəbiyevə məktub yazır: *“...səhər saat 11-də poçta qırx kiloqrama yaxın çəkisi olan iki bağlama qəzet verdim. Qəzetlər 1922-ci ilin oktyabrından 1925-ci ilin 29 noyabrına qədər olan dövrə aiddir. Mənim hər cür çalışmağıma baxmayaraq, 23 və 22-ci illərin, habelə 24-cü ilin komplektlərində çatışmayan bəzi nüsxələr var. Çünki çatışmayan qəzetləri tapa bilmədik. Onlar yoxdur”*.

Poçtla 40 kiloqrama yaxın qəzet-jurnal göndərmək nə deməkdir, təsəvvür edirsinizmi?

Bu qədər qəzet-jurnalı seçməyin, poçta gətirib çatdırmağın və bağlama şəklində Bakıya göndərməyin hansı əzab-əziyyət hesabına başa gəldiyini göz önünə gətirmək belə, çətindir.

O isə bu ağır işi görüb!

“Əkinçi”nin yubileyi naminə!

Azərbaycan milli mətbuatının arxivini yaratmaq üçün!

“... Şəxsi mehmanxanalar adamin dərisini soyur”

Hidayət Mahmudovun məktubundan o da aydın olur ki, topladığı nümunələr arasında bəzi çatışmazlıqlar Moskva məmurlarının süni maneələr yaratması ilə bağlı deyil. Türk qəzet və jurnallarının heç də hamısının bütün nömrələri saxlanılmayıb.

Ona görə də yazır:

“Yoldaş Həbib!

Mən şəxsən qəzetin redaktorunun (söhbətin hansı qəzet redaktorundan getdiyini müəyyən edə bilmədik – M.H.) yanında axtardım. Düşündüm ki, bəlkə onun vasitəsilə 21-ci ili, heç olmasa, 22-ci ilin bütün komplektlərini tapa bildim. Redaktor mənə çox mehribanlıq göstərdi, məni yaxşı qəbul elədi, xeyli danışdıq. Bizim qəzetin tirajını və işlərimizin gedişini soruşdu.

Redaktor dərhal kontor müdirini çağırdı və tapşırıq verdi ki, bizim xahişimizi təcili yerinə yetirsin. Lakin onlarda 21-ci ildən yalnız bir komplekt olduğu üçün istəsə də, onu bizə verə bilmədi.

Redaktorla sağollaşarkən o, xahiş etdi ki, Sizə onun kommunist salamını çatdırım.

Yoldaş Həbib!

Burada bazar ertəsi ekspedisiya işləmir, ona görə də arxivdə özüm eşələnməli oldum və hər qəzetdən bir nüsxə topladım. Bunların arxivi bizimki kimi deyil. Bunların arxivində tamam anarxiyadır. Bir nüsxə qəzeti tapmaq üçün düz 20 dəqiqə axtarmaq lazım gəlir. Bir sözlə, aşağıda qeyd olunan nömrələrin hamısını poçta təhvil verdim. Bu günlərdə Siz alacaqsınız. Təcili poçtla göndərmək olmur, 15 funtdan ağır olanı götürmürlər”.

Ən qəribəsi isə odur ki, Hidayət Mahmudov maliyyə cəhətdən daim sıxıntı yaşayır, Həbib Cəbiyevdən yenə də pul göndərməyi xahiş edir. Görünür, artıq neçənci dəfədir ki, bu mövzuya toxunduğu üçün hətta bir az utanır, xərcləri barədə ona məlumat verməli olur:

“Yoldaş Həbib!

Ona görə pul istəyirəm ki, mənim Bakıdan Xarkova biletim 57 rubla başa gəldi. Üstəlik, burada mehmanxana çox bahadır. Sovet mehmanxanaları hamısı nümayəndələrlə doludur. Şəxsi mehmanxanalar isə adamın dərisini soyur. Sütkada mehmanxanaya 8 rubl 75 qəpik ödəyirəm. Ona görə də pul qurtarır.

Yazmağa daha bir şey yoxdur. Sərəncam gözləyirəm”.

Nəhayət, Hidayət Mahmudov Bakıdan göstəriş alır və Leninqrada yola düşür. O, dekabrın 14-də şəhərə çatır və dərhal Rusiya Elmlər Akademiyasının katibi Sergey Oldenburqla, akademik Nikolay Marrla görüşür. Moskvadan gətirdiyi zəmanət məktublarını təqdim etməklə gəlişinin səbəbini bildirir.

Leninqradda qəzet axtarışları...

Hidayət Mahmudov Leninqradda gördüyü işlər barədə Bakıya elə həmin gün teleqram vurur:

“Cəbiyəvə

14/XII

Leninqrad

Bu gün Oldenburqu, Marri, Samoyloviçi gördüm. Qəzet-jurnalları, sərgidən sonra qaytarmaq şərti ilə, götürmək olar. Sabah qəzet-jurnalları seçmək üçün Kütləvi Kitabxanada işləməliyəm. Seçib qurtaran kimi siyahı göndərəcəyəm. Ümidim çoxdur. “Avropa” mehmanxanası, Mahmudov”.

Növbəti gün daha bir teleqram:

“Leninqrad

Bakı, türk “Kommunist”i, Cəbiyəvə.

Zaqafqaziya türklərinin qəzet-jurnallarını şənbə günü götürəcəyəm. Həmçinin köhnə tatar nəşrlərini və digər nəşrləri də almaq olar. Əgər lazımdırsa, teleqrafla xəbər edin. Aldığımız materialların seçilməsini cümə günü qurtarırıq. Daşınmaq üçün komplektlər çox olacaq. İki yüz rubl göndərin. Mahmudov”.

Hidayət Mahmudov Leninqradda bir çox mühüm görüşlər keçirir, o dövrün ən görkəmli şərqşünas-türkoloqlarından sayılan və Leninqraddakı Şərqşünaslıq İnstitutuna rəhbərlik edən Aleksandr Samoyloviçlə danışır.

Dekabrın 17-də isə Həbib Cəbiyəvə geniş məktub-hesabat yazır:

“Yoldaş Həbib!

Bu gün səhər saat 10-da Sizin teleqramı və göndərdiyiniz pulu aldım.

İndi isə, icazə verin, işlərimizin necə getdiyi barədə məruzə edim.

*Ayın 14-də mən Leninqrada gəldim. Elə həmin gün professorlar Oldenburqla, Marrla görüşdüm və təsadüfən Samoyloviçlə rastlaşdım. Mən onlarla o vaxt görüşdüm ki, Ağamalıoğlu (Səmədağa Ağamalıoğlu – **M.H.**) teleqram hazırlayırdılar, plenum haqqında soruşurdular.*

Oldenburq məni qəbul etdi və dərhal Elmlər Akademiyasının kitabxanasında mənim xahişimin təmin olunması barədə göstəriş verdi. Mən orada bizim üçün qiymətli sayılacaq bir şey tapa bilmədim. Çox fikirləşmədən Kütləvi Kitabxanaya getdim. Akademik Marrın icazəsilə Şərq şöbəsinə buraxıldım və bizə lazım olan hər şeyi orada tapdım. Amma onlarda məsələ belədir: türk dilini bilən əməkdaş Türkistandadır. Ona görə də xahiş etdim ki, qəzetləri seçməyə mənim özümə icazə versinlər”⁵⁵.

Hidayət Mahmudova icazə verirlər və o, dekabrın 15-dən işə başlayır. Lakin kitabxanada qarışıqlıq olması müəyyən çətinliklər yaradır. Məlum olur ki, 1914-cü ilə qədər çıxan qəzetlərin komplektləri, ümumiyyətlə, seçilib cildlənməyib.

Ona görə də professor N.Marr məsləhət görür ki, kömək üçün özünə Şərqşünaslıq İnstitutundan iki tələbə götürsün. Beləcə, Hidayət Mahmudov iki tələbənin köməyi ilə türk qəzetlərini seçib-çəşidləməyə başlayır.

Bakıya göndərdiyi məktubda bunları xatırlatmaqla yazır:

“Yoldaş Həbib!

Mən indi Sizə dəqiq siyahı verə bilmirəm, çünki hələ iş başa çatmayıb. Amma təxmini deyə bilərəm. Artıq altmış komplektə yaxın qəzet seçmişəm. Onların da hər birində iki-üç və daha çox illərə aid materiallar var. Təxmini siyahı verirəm.

Bütün illərə aid götürdüyüm qəzetlər: 1) “Şərqi-Rus”; 2) “Həyat”; 3) “İrşad”; 4) “İqdəm”; 5) “İqbal”; 6) “Səda”; 7) “Açıq söz” və bir çox başqa adda qəzetlər.

Aşağıdakı qəzetlər heç yerdə yoxdur:

“Yoldaş”ın cəmi üç nömrəsi var. “Hümmət” 3 nömrə. Çoxlu jurnallar seçdim.

“Molla Nəsrəddin”– bütün illər; “Məktəb”, “Fyuzat”, üstəlik, “Yeni Fyuzat”, “İşıq”, “Zənbur”, “Babayi-Əmir”, “Məzəli”, “Tuti”, “Dirilik”, “Şəlalə”, “Şur”, “Qurtuluş”.

⁵⁵ Azərbaycan Respublikası Prezidentinin İşlər İdarəsinin İctimai-Siyasi Sənədlər Arxivi. Fond 1, siyahı 6, saxlama vahidi 214, səh. 30-31.

“Şeypur” jurnalı heç yerdə yoxdur.

Bunları təxmini yazıram. Çoxlu digər adda jurnallar da seçmişəm.

Mən bu gün təxminən 1879-cu ildə Tiflisdə çıxan bir qəzet də tapdım.

Seçdiyim qəzet və jurnalların çoxu 1903-1904... 1919-cu ilə qədər olan dövrü əhatə edir”.

Türk qəzetləri, geri qaytarılmaq şərtilə, Azərbaycana verilir?

Bu axtarışlarla bərabər Hidayət Mahmudov Elmlər Akademiyasının Asiya muzeyinin müdiri, akademik Fyodor Rozenberqlə də görüşür. Və hətta onunla mübahisəyə girişir:

“Mən onunla uzun müddət mübahisə eləməli oldum. O deyir ki, biz sizə sərgi üçün hər qəzetdən bir nüsxə verərik, lakin mən onunla heç cür razılaşmadım. Dərhal Oldenburqun yanına getdim, amma yerində yox idi. Bu gün axşam saat 5-də onunla görüşəcəyəm.

Onlar bu qəzetləri verməsələr, mən həmin nömrələri Kütəvi Kitabxanada tapacağam. Mən çatışmayan nüsxələri Elmlər Akademiyasının Asiya muzeyindən ona görə götürmək istəyirdim ki, onların hamısı cildlənmişdi. Əgər Elmlər Akademiyasından almaq mümkün olmasa, Kütəvi Kitabxanadan cildlənməyən komplektləri götürəcəyəm.

Mən bütün bu qəzet və jurnalları qaytarmaq şərti ilə alıram. Mən burda onlara yazılı iltizam verəcəyəm, baxmayaraq ki, bu mənim işim deyil, amma sonrası siz necə istəsəniz, elə də olar”.

Hidayət Mahmudov məktubunda Həbib Cəbiyevə qəzet-jurnalların seçim prosesinin asan olmadığını da xatırladır:

“Yoldaş Həbib, əgər bazar gününə qədər işi bitirməsək, bazar günü də işləyəcəyik. Hər bir nömrəni axtarıb tapmaq çox çətinidir. Bir taxçadan o birinə çıxmaq lazım gəlir. Səhər saat 10-dan gündüz saat 3-ə qədər üç nəfər işləyirik. Gündüz saat 3-də artıq hava qaralır, biz işlədiyimiz yerdə işıq yoxdur deyər işi dayandırmalı oluruq.

Hər halda ümid edirəm ki, şənbə, yaxud bazar gününə qədər işi qurtarıq. İş yekunlaşdıran kimi mən hamısını qutuya yığacağam. Bütün bu işləri rabitə Agentliyi vasitəsilə etməli və baqaja verməliyəm. Təhvil verən kimi təcili poçtla siyahı və qəbzləri göndərəcəyəm”.

Hidayət Mahmudov məktubun sonunda Leninqradın dekabr soyuğunu təsvir etməyi də unutmur. Bununla belə nikbin əhvalda olduğunu xüsusi vurğulayır:

“Yoldaş Həbib!

İkinci gündür ki, Leninqraddayam. Dəhşət soyuq və külək var. Adam başını çölə çıxara bilmir. Mən bu gün Vasilyev adasına - Elmlər Akademiyasına gedərkən xizəkdə az qaldım donum. Sözün düzü, ağladım.

Düzdür, qalın geyinmişəm, amma xeyiri yoxdur. Sən demə, bura kürk və keçə çəkmə götürmək lazım imiş.

Hələlik yazmalı bir şey yoxdur. Onsuz da çox yazdım.

Amma mənə güvənə bilərsiniz. Burada işlər yaxşı gedir. Mən burada çoxlu ən qədim tatar nəşrləri və digər türk nəşrləri seçəcəyəm.

Xudahafiz. Elmlər Akademiyası Rəyasət Heyətinin iclasına getməliyəm. Orada bizim məsələyə baxılacaq.

Sağ olun, yoldaşlara salam deyin.

Sizin Mahmudov. Leninqrad, 17/XII,

Gündüz saat 4.20”⁵⁶.

⁵⁶ Azərbaycan Respublikası Prezidentinin İşlər İdarəsinin İctimai-Siyasi Sənədlər Arxivi. Fond 1, siyahı 6, saxlama vahidi 214, səh. 34-35.

Bakıya daha doqquz bağlama qəzet göndərilir

Hidayət Mahmudov dekabrın 21-də saat 17.20-də Bakıya daha bir nikbin teleqram vurur:

“Bu gün poçtla doqquz bağlama, yetmiş doqquz komplekt göndərdim. Qalanları çərşənbə günü. Siyahını da təcili poçtla yolladım. Sərəncam gözləyirəm. Mahmudov”.

O, həmin gün axşam isə Həbib Cəbiyəvə ətraflı məktub yazır:

“Yoldaş Həbib!

Leninqraddan aldığım qəzet və jurnalların siyahısını göndərirəm. Bu siyahı hələ tam deyil. Hələ çərşənbə axşamı, yaxud çərşənbə günü mənə bir neçə qəzet və jurnal adı da deyəcəklər. Onları da alan kimi dərhal xüsusi poçtla göndərəcəyəm.

Yoldaş Həbib!

Bu komplektlərin hamısını özümlə götürməyə icazə vermirlər, ona görə də poçtla göndərməyə məcbur oldum.

Bu hələ birinci hissədir.

Yoldaş Həbib! Siyahını da yazıram, xahiş edirəm, siyahıya da, bağlamanın içində də diqqət edəsiniz. Bağlamanın üstündə nəyin haradan alındığını yazacağam. Daha doğrusu, qeyd edəcəyəm ki, hansı qəzet və jurnalları Kütləvi Kitabxanadan, hansıları Elmlər Akademiyasından götürmüşəm.

Cildlənmiş şəkildə Sizə göndərdiklərim, - istər qəzet olsun, istər jurnal, - hamısı Kütləvi Kitabxanadan götürülüb. Cildlənməyənlər isə Elmlər Akademiyasındandır. Çərşənbə axşamı götürəcəklərimin hamısı, demək olar ki, çilidlənməmiş olacaq. Haradan nə götürülüb qeyd edəcəyəm.

Yoldaş Həbib!

Kütləvi Kitabxanada da, Elmlər Akademiyasının Asiya muzeyində də bizim qəzetlərin nəinki bir nüsxəsini, heç dubletini də qoymadım qalsın.

Elmlər Akademiyası Rəyasət Heyətinin mənim də dəvət olunduğum iclasında birinci bizim məsələyə baxıldı”.

Hidayət Mahmudovun neçə gün əvvəldən xəbər verdiyi iclas - Rəyasət Heyətinin iclası, nəhayət ki, keçirilir. O, bu iclasda da özünü qonaq kimi aparmır, danışır, mübahisəyə girişir, hətta tələb edir...

Və bütün bunlar barədə Həbib Cəbiyəvə hesabat verir:

“Professor Rozenberq məsələni belə qoydu: hər qəzet və jurnal-dan bir nüsxə bizə verilsin. Mən sizin göndərdiyiniz teleqrama isnad edərək professor Rozenberqin təklifinə qarşı çıxdım: siz yazırsınız ki, yoxlayım, bütün nömrələr yerindədirsə, bizim qəzet və jurnalların bütün komplektlərini götürüm. İclasda dedim ki, əgər siz mənim seçdiyim bütün komplektləri mənə verməsəniz, onda sizdən heç nə götürməyəcəyəm. Həmçinin Rəyasət Heyətindən xahiş etdim ki, türk qəzet və jurnallarının saxlandığı arxivə mənim özümün gedib baxmağıma icazə versinlər. Təklifim Oldenburqun çox xoşuna gəldi.

Və o dedi ki, bax, bu əsil Qafqazsayağı söhbətdir: istəyirsiniz verin, əgər verə bilmirsinizsə, açıq deyin! Əlavə də elədi ki, mən yoldaş Mahmudovun təklifi ilə razıyam. Oldenburq razılaşdığı halda başqaları nə deyə bilərdi? Onlar da razılaşdılar. Lakin qərar qəbul edərkən şərt qoydular ki, qəzetlər üç ay müddətinə qaytarmaq şərtilə verilir. Mən yenə etiraz elədim. Dedim ki, müddət məsələsini Bakıda yoldaş Cəbiyəvlə razılaşdırmaq Oldenburqa həvalə edilsin. Bu təkliflə də razılaşdılar.

İndi keçirəm Kütləvi Kitabxanaya. Orada çox asan oldu. Mən Marrın yanına getdim, Zaqafqaziya İcraiyyə Komitəsinin məktubunu verdim və mənə nə lazım olduğunu dedim.

Professor Marr dərhal idarə heyətinin iki üzvünü yanına çağırdı və qərara aldılar ki, seçəcəyim qəzet və jurnalların hamısını mənə versinlər”.

Hidayət Mahmudov məktubu bu sözlərlə bitirir:

“Yoldaş Həbib!

Sizə siyahını göndərirəm. Amma tam deyil. Qalanlarını çərşənbə günü göndərəcəyəm. Səkkiz qutunun hamısı – cildlənmiş bütün komplektlər Kütləvi Kitabxanadan götürülüb. Cildlənməyən bir bağlama Elmlər Akademiyasından alınıb.

Xudahafiz.

Salamlarla H.Mahmudov.

21/12”.

Leninqrad Kütləvi Kitabxanasında iş başa çatdıqdan sonra kitabxana rəhbərliyi Hidayət Mahmudova rəsmi sənəd verir:

Azərbaycan MİK-nin nümayəndəsi Mahmudov yoldaşa verilən jurnalların siyahısı:

“Babayi-Əmir” (Bakı), 1915-ci il, 1-31-ci, 1916-cı il 1-29-cu nömrələr;

“Bürghani-həqiqət” (İrəvan), 1917-ci il, 2 və 3-cü nömrələr;

“Dirilik” (Bakı), 1915-ci il, 8-9 və 11-17-ci nömrələr;

“Fyuzat” (Bakı), 1906-cı il, 1- 6-cı nömrələr;

“Məzəli” (Bakı), 1914-cü il 1-ci, 1915-ci il 1-26, 28-30, 32-35, 37-41-ci nömrələr;

“Tuti” (Bakı), 1915-ci il, 1-45-ci, 1916-cı il 1-42, 44-46-cı, 1917-ci il 1-10, 12-13, 17-21-ci nömrələr.

Cəmi 256 nömrə.

Leninqradda axtarışlar başa çatır, Moskvaya qayıtmaq olar...

Hidayət Mahmudov dekabrın 23-də Bakıya sonuncu bağlamanı göndərüb Həbib Cəbiyevə məktub yazır:

“Yoldaş Həbib!

Bu gün Sizə sonuncu bir qutu göndərdim. Bu qutuda iki toplu var. 1-ci topludakı bütün qəzetlər Elmlər Akademiyasının nəzdindəki Asiya muzeyindən götürülüb. İkinci topludakı bütün jurnalları Kütləvi Kitabxanadan almışam. Bu qəzetlərin siyahısını Sizə dünənki məktubla göndərmişəm. Jurnalların siyahısını isə bu gün, bu məktubla göndərirəm”.

O, bütün əzab-əziyyətlərə, maddi çətinliklərə baxmayaraq, tapşırılan məsul işi başa çatdırdığı üçün özünü xoşbəxt hesab edir:

“Yoldaş Həbib, hər dəfə Sizin məktuba baxanda narahat olurdum, çünki yazmışdınız ki, qəzet və jurnallar olmasa, Bakıya gəlmə! Amma mən indi rahatlanmışam, çox sevinirəm ki, mənə tapşırılan işi icra edə bildim.

Yoldaş Həbib, Leninqradın muzey və kitabxanalarında olanlar bunlardır. Bunu ona görə xatırladıram ki, mən özüm şəxsən bütün arxivlərdə olub, axtarmışam”.

Şaxtalı hava Hidayət Mahmudovun səhhətinə təsirsiz qalmır, işlərini başa çatdırmağa az qalmış möhkəm xəstələnir. Lakin yenə də nikbindir:

“Yoldaş Həbib, qalan bütün qəzet və jurnalları bu gün aldım. Bilet də almışam, Sizin teleqrama uyğun olaraq, axşam saat 9-da Moskvaya çıxıram.

Yoldaş Həbib, mən burada bərk soyuqlamışam, həkimə getdim, zökəm olduğumu dedilər. Ayın 21-də burada 22 dərəcə şaxta var idi. Bura Bakıdan pisdır. Hər gün külək, qar və şaxta olur.

60 rubl pulum qalıb. Buna həm bilet almalıyam, həm də mehmanxana nömrəsinin haqqını ödəməliyəm.

Mahmudov, 23/XII”.

Və növbəti gün – dekabrın 24-də Bakıya daha bir teleqram:

“Bütün işləri qurtardım. Bu gün son bağlamanı göndərdim. Buradan çıxdım. Pulu Moskvaya göndərin. Mahmudov. 24/XII”.

O, teleqram vurmaqla kifayətlənmir. Həbib Cəbiyəvə ətraflı məktub da yazır:

“Bu gün kitabxanadan bütün materialları alıb “Avropa”ya (mehmanxana nəzərdə tutulur – M.H.) gətirdim və on iki qutuya yerləşdirdim. Gec olduğundan poçt götürmədi. Bazar ertəsi hamısını göndərəcəyəm. Əgər yenə tapşırıq varsa, təcili bildirin. Yoxdursa, teleqrafla xəbər verin ki, mən bazar ertəsinə biletdə sifariş edirəm. Pulsuz qalmışam. Borca düşmüşəm.” “Avropa” mehmanxanası. Mahmudov”.

Bütün bunlardan sonra ona rəsmi sənəd verilir: “Dövlət Kütləvi Kitabxanasının Şərq şöbəindən Bakı şəhərində keçiriləcək Türkoloji Qurultay üçün yoldaş Mahmudova verilən qəzet və jurnalların siyahısı”...

“Əkinçi” qəzeti də daxil olmaqla uzun bir siyahı:

“Arı” (1910-11), “Əkinçi” (1875-1877 – tam deyil), “Bəhlul” (1907), “Dəbistan” (1906-08 – tam deyil), “Dirilik” (1914), “Günəş” (1910-11), “Həyat” (1905), “Həqiqət”, “Haqq yolu”, “İşık”, “İrşad”, “İkbal”, “İttifak”, “Kəşkül” (Tiflis), “Kel-niyat”, “Lək-Lək” (İrəvan).

“Məlumat”, “Molla Nəsrəddin”, “Məktəb”, “Səda”, “Sədayi-həkk”, “Şəlalə”, “Şərqi-rus”, “Tərəqqi”, “Tazə həyat”, “Tərcümanihəqiqat”, “Ziayü-Kavkaziyyə” və s. və i.ə.

SSRİ Elmlər Akademiyasının Asiya muzeyindən alınan qəzet və jurnalların da ayrıca bir siyahısı verilir...

Hidayət Mahmudov bu muzeydən 944 nüsxə (!) qəzet və jurnal götürür.⁵⁷

Əsl fədakarlıqla!

⁵⁷ Azərbaycan Respublikası Prezidentinin İşlər İdarəsinin İctimai-Siyasi Sənədlər Arxivi. Fond 1, siyahı 6, saxlama vahidi 214, səh. 55.

Hidayət Mahmudov kimdir?

Yeri gəlmişkən, indi, aradan 100 il keçəndən sonra sovet siyasi sistemi və sovet ideologiyası haqqında hər cür tənqid söyləmək mümkündür, hətta əksər hallarda ədalətlidir. Lakin “Əkinçi”nin yubileyi ilə bağlı aparılan bu araşdırma və yazışmalar sübut edir ki, siyasi baxışından asılı olmayaraq, Hidayət Mahmudov mətbuat tariximizin öyrənilməsi, bu tarixin arxivləşdirilməsi üçün nə qədər böyük fədakarlıq göstərib. Bir qapını döyüb, açılmayanda ikinci qapıya gedib. Yad şəhərdə xəstələnib, maddi cəhətdən korluq çəkib. Amma ruhdan düşməyib, axtarışları davam etdirib. Bütün çətinliklərə baxmayaraq, sözün əsil mənasında, araşdırma aparıb, tarix yaratmaq üçün əlindən gələni əsirgəməyib...

Mətbuat tariximiz üçün bu qədər gərəkli zəhmət çəkən Hidayət Mahmudov kimdir?

Onun zəhməti layiqincə qiymətləndirilibmi?

Nəhayət, sonrakı taleyi necə olub?

Təəssüf ki, bu suallara cavab verə bilmirik...

Nə yuxarıda xatırlatdığımız intensiv yazışmalardan, nə də digər arxiv sənədlərindən onun kimliyini müəyyən etmək mümkün olmur.

Və bu fədakar insan Leninqradda işini yekunlaşdırıb Moskvaya qayıdır, oradan da Bakıya...

Qəzet-jurnallarla bağlı yazışmalar isə davam edir...

1926-cı il yanvarın 6-da RSFSR Xalq Maarif Komissarlığı Bakıya məktub göndərir:

“Azərbaycan SSR Mərkəzi İcraiyyə Komitəsinə

Leninqraddakı Kütləvi Kitabxana Azərbaycan SSR Mərkəzi İcraiyyə Komitəsinin müraciəti əsasında 22/XII-1925-ci il tarixində həmin Komitənin nümayəndəsi Mahmudov yoldaşa (12032 nömrəli, 30/XI tarixli mandat) Bakıda Türkooloji Qurultayda sərgi təşkili üçün təqdim olunmuş xüsusi siyahıda qeyd edilən qəzet və jurnal-lardan ibarət 51 cildlik materiallar vermişdir.

Mövcud əsasnaməyə görə, Dövlət Kütləvi Kitabxanasının İdarə Heyəti Azərbaycan MİK-dən xahiş edir ki, bu materialların alındığını dərhal təsdiq etsin, habelə bütün bu materialların elmi məşğələlərdə fəvqəladə mühüm və daim soruşulan olduğunu nəzərə alaraq, sərgi başa çatan kimi gecikdirilmədən materialların Kütləvi Kitabxanaya qaytarılması üçün tədbirlər görsün.

Kitabxananın direktoru, imza”⁵⁸.

Leninqraddan bu məktubu alan Azərbaycan SSR MİK Rəyasət Heyəti Katibliyinin müdiri R.Axundov 1926-cı il yanvarın 24-də aşağıdakı müşayiət məktubu ilə onu “Kommunist” qəzetinin redaksiyasına göndərir. 1926-cı ilin türk dili nümunəsi kimi həmin məktubun mətnini olduğu kimi bura köçürürük:

“Kommunist” kəzetəsi idarəsinə

Yoldaş Cəbiyofa!

Bununla bərabər AzMİK DR.Qatibati Leninqrad Dövləti-İctimai qutubxanası təlikəsinin surətini icra için qönderir.

Koşma: fək-təhrir.

AzMİK Heyət Rəyasət Qatibati Müdiri (Axundov)

*Əməli Qatib (Rzabekov).*⁵⁹

Hidayət Mahmudov yalnız Bakıya qayıdandan sonra xəbər tutur ki, Türkoloji Qurultayın dekabrda keçirilməsi təxirə salınıb...

⁵⁹ Azərbaycan Respublikası Prezidentinin İşlər İdarəsinin İctimai-Siyasi Sənədlər Arxivi. Fond 1, siyahı 6, saxlama vahidi 214, səh. 42.

“Əkinçi”nin 50 illiyini qeyd etmək arxa plana keçirilir

Bundan sonra keçirilən tədbirlərdə artıq Hidayət Mahmudovun adı hallanmır. Onun min bir əziyyətlə Bakıya çatdırdığı arxiv materiallarına da əvvəlki maraq göstərilir.

1926-cı il yanvarın 3-də Bakıda Türkoloji Qurultayın çağırılması üzrə komissiyanın birinci iclası keçirilir. Həmin iclasda gündəlik təsdiq olunur. Gündəliyin 7-ci bəndində deyilir ki, Türkoloji Qurultayda kitab və ədəbiyyat sərgisi, türk xalqlarının teatr sənətinin, nəşriyyat işinin nümayişi və s. nəzərdə tutulur.

Yəni türk mətbuatının 50 illiyi mövzusu xüsusi qabardılır.

Amma Əlişir Nəvainin 500 illik yubileyinin qeyd olunması qurultayın gündəliyinə daxil edilir⁶⁰.

Yanvarın 4-də keçirilən ikinci iclasda isə elan olunur ki, bəzi təşkilatlar qurultayda öz nailiyyətlərini nümayiş etdirməyi nəzərdə tutur. Məsələn, “professor Köprülüzadə Türkiyədən yeni elmi və tədris ədəbiyyatı nümunələri gətirib kitab sərgisində göstərməyi vəd edib. Bizim “Kommunist” qəzeti redaksiyası isə 50 ildə çıxan türk mətbuatı nümunələrini nümayiş etdirəcək”.

Nəhayət, Azərbaycan K(b)P MK 1926-cı il yanvarın 25-də qərara alır: “Türkoloji Qurultayın çağırılması vaxtı kimi 1926-cı il fevralın 25-i təsdiq olunsun”⁶¹.

Fevralın 26-da qurultay öz işinə başlayır və mühüm müzakirələr aparılır. Amma qurultayın müzakirələrində nə “Əkinçi”dən söhbət açılır, nə də türk mətbuatının 50 illiyi xatırlanır...

Türk mətbuatının sərgisi isə təşkil olunur, lakin əvvəlcədən planlaşdırıldığı kimi gurultulu-təmtəraqlı yox!

⁶⁰ Azərbaycan Respublikası Prezidentinin İşlər İdarəsinin İctimai-Siyasi Sənədlər Arxivi. Fond 1, siyahı 9, saxlama vahidi 358, səh. 17.

⁶¹ Azərbaycan Respublikası Prezidentinin İşlər İdarəsinin İctimai-Siyasi Sənədlər Arxivi. Fond 1, siyahı 9, saxlama vahidi 358, səh. 9.

O vaxt çıxan “Yeni fikir” qəzetinin Türkoloji Qurultaya həsr edilmiş məqaləsində bir cümlə ilə xəbər verilir ki, “50 il ərzində mətbuatın inkişafını göstərmək üçün mətbuat sərgisi də açılmışdır”.

Vəssalam!

Bəs əvvəllər vəd olunan “qurultay türk mətbuatının 50 illiyinə həsr olunur” bəyanatı hara getdi?

Axı qurultaydan təxminən dörd ay əvvəl – noyabrın 9-da da “Bakinski raboçi” qəzeti xəbər vermişdi ki, Azərbaycanda türk dövrü mətbuatının 50 illiyinin bayram edilməsi qurultaya həsr edilir⁶²...

Lakin nə qurultaya sədrlik edən Səmədağa Ağamalıoğlu, nə də “Əkinçi”nin 50 illiyi ilə bağlı materialların toplanmasına rəhbərlik edən və qurultayda nitq söyləyən Həbib Cəbiyev türk mətbuatının yubileyini yada salır...

Türkoloji Qurultayda “Əkinçi”yə və bütövlükdə türk mətbuatına bu soyuqluq haradan qaynaqlanır?

Bu suala cavab vermək çətindir.

Amma bəzi məqamlar var ki, düşünməyə, ehtimallar irəli sürməyə imkan verir.

⁶² “Bakinski raboçi” qəzeti, 9 noyabr 1925-ci il.

Bolşeviklər nəinki “Əkinçi”ni, Zərdabinin özünü də unutmaq istəyirlər

Məsələ ondadır ki, 1925-ci il noyabrın axırlarında Moskvadan Bakıya telefoqram gəlir: Türkoğlu Qurultayın keçirilməsi ilə bağlı komissiyanın nümayəndələrindən iki nəfəri Moskvaya ezam edin!

Azərbaycan K(b)P MK Rəyasət Heyəti dekabrın 2-də qərara alır: “Məmmədşad və Zifeldt yoldaşlar Moskvaya ezam olunsun”.

Azərbaycan K(b)P MK Rəyasət Heyətinin noyabrın 25-də Sergey Kirovun sədrliyi ilə keçirilən iclasında isə daha bir qərar qəbul edilir: “Qurultayın çağırılması təxirə salınsın. Qurultayın açılış günü barədə məsələ Məmmədşad və Zifeldt yoldaşların Moskvadan qayıtmasından sonra həll edilsin”⁶³.

Qurultayın açılış günü həmin “yoldaşlar” Bakıya qayıdandan sonra həll edilir: 26 fevral 1926-cı il...

Görünür, “Əkinçi”nin nəşrə başlamasının, ümumilikdə türk mətbuatının 50 illiyinin təntənəli bayram edilməsi də bu səfərdən sonra – Moskvanın göstərişi ilə arxa plana keçirilir.

Yubiley komissiyasının tapşırığından sonra Hənifə xanım Məlikova-Abayeva mərhum əri haqqında bioqrafik yazını hazırlasa da, onun nəşri təxirə salınır...

Həsən bəy Zərdabinin portreti, “Əkinçi” barədə müasirlərinin xatirələr toplusu işıq üzü görmür...

Böyük maarifçinin Bakıda adının əbədləşdirilməsi, ümumiyyətlə, “yaddan çıxır”...

Sabiq çar senzoru Şərif Mirzəyevin yubiley komissiyasının sədri Həbib Cəbiyevin sifarişi əsasında türk mətbuatının 50 illiyi ilə əlaqədar Tiflisdən göndərdiyi materiallar isə sadəcə arxivə verilir...

Bolşeviklər “Əkinçi”nin 50 illiyi ilə əlaqədar vaxtilə qəbul

⁶³ Azərbaycan Respublikası Prezidentinin İşlər İdarəsinin İctimai-Siyasi Sənədlər Arxiv. Fond 1, siyahı 9, saxlama vahidi 358, səh. 6.

etdikləri qərar da deyildiyi kimi klublarda, idarə və təşkilatlarda müzakirələr təşkil etməyi də “unudurlar”...

Türkcə “Kommunist” qəzeti “Əkinçi”nin nəşrə başlamasının 50-ci ilində yox, növbəti 1926-cı ildə o dövrün tanınmış maarifçi-publisisti Fərhad Ağazadənin “Əkinçi”nin 50 illiyi ilə əlaqədar yazdığı “Həsən bəy Məlikov Zərdabının tərcümeyi-halı” adlı geniş məqaləsinin və H.B.Zərdabının özünün “Rusiyada əvvəlinci türk qəzetəsi” adlı məqaləsinin daxil olduğu “Əkinçi” adlı kitabça buraxır (həmin kitabça 2008-ci ildə “Xalq qəzeti”nin nəşri kimi latın qrafikası ilə yenidən çap edilib)⁶⁴.

Bununla da Azərbaycan bolşevikləri Səlim bəyin oğlu Həsən Məlikovu da, onun “Əkinçi”sini də yenidən unutmğa çalışırlar...

Niyə unutmğa çalışırlar?

H.B.Zərdabi irsini kifayət qədər araşdırmış Vilayət Quliyev bu “unutqanlıq” haqlı olaraq Həsən bəyin kürəkəni Ə.B.Topçubaşovun Parisdə yaşaması və sovetlər əleyhinə siyasi fəaliyyət göstərməsi ilə əlaqələndirir.

1925-ci ilin martından bəh-bəhlə ilk türk qəzetinin 50 illiyini bayram etməyə hazırlaşan bolşeviklərin “Əkinçi”yə sonrakı soyuqluğunun başqa nə səbəbi ola bilərdi ki?

Yeri gəlmişkən, həmin 1925-ci ildə “Əkinçi” qəzetini və onun 50 illiyini bir də Fransada mühacirət həyatı yaşayan Ə.B.Topçubaşov yada salır: “Azərbaycanın yol göstərəni” kimi...

⁶⁴ Həsən bəy Zərdabi, Fərhad Ağazadə. Əkinçi (1875-1925). Bakı, “GARİSMA” nəşriyyatı, 2008.

“Azərbaycanın yol göstərəni”

Əlimərdan bəy “Əkinçi”nin yubileyinə həsr etdiyi əsəri belə adlandırır: “Azərbaycanın yol göstərəni”!

Rus dilində yazılmış əsərin orijinalda adı belədir: «Маяк Азербайджана»!

Çünki Əlimərdan bəy “Əkinçi”ni Azərbaycanın yol göstərəni, mayakı sayırdı. Yazırdı ki, “Əkinçi”nin ərsəyə gəlməsi Həsən bəyin bir sıra sahələrdə birinci olmaq şərtilə doğma xalqına xidmətinin ən yüksək zirvəsi idi. Bu mühüm işi görməklə Həsən bəy xalq yaddaşından silinməyən, öz milləti üçün qaranlıqda yol göstərən mayak ucaltmış oldu. Həmin mayakı zəkasının nuru ilə işıqlandırdı. Artıq aradan yarım əsr keçməsinə baxmayaraq o işıq sönməyib, yenə də xalqın yolunu nura, aydınlığa qərq edir”.

Əlimərdan bəy bu fikirlərdən sonra bu gün də aktual olan tövsiyəsini verir: “İnsanlara yol göstərən bu maarif mayakını, işıq mənbəyini ehtiramla yad etmək indi, kişi və qadınlığından asılı olmayaraq, hər bir Azərbaycan vətəndaşının mənəvi vəzifəsi, vətənpərvərlik borcudur”.

Müəllif əsərin ilk səhifəsində öz əli ilə yazır: “Sevimli qızım Saraya. Sen-Klu, 11 dekabr 1925-ci il. Ata”.

Professor Vilayət Quliyevin qeyd etdiyi kimi, “Əlimərdan bəy nə xaricdə, nə də Vətəndə çapına heç bir ümid bəsləmədiyi bu əsəri qələmə almağı yalnız H.B.Zərdabinin işıqlı xatirəsi qarşısında deyil, müstəqilliyi uğrunda mübarizə apardığı Azərbaycan xalqı, həm də yaxınları, doğmaları və övladları qarşısında öz vicdan borcu saymışdı. Onun ailəsində Həsən bəy Zərdabinin beş nəvəsi böyüyürdü.

...Əlimərdan bəy geniş oxucu kütlələri ilə birlikdə həm də övladlarının Azərbaycanın ictimai-siyasi fikir və mədəniyyət tarixində silinməz izlər qoymuş bir nəslin davamçıları olduqlarını öyrənmələrini və yadda saxlamalarını istəyirdi”⁶⁵.

⁶⁵ Vilayət Quliyev. “Böyük əkinçi qarşısında son borc”. Ə.B.Topçubaşovun “Azərbaycanın yol göstərəni” kitabına ön söz. Bakı, “Kitab aləmi”, 2010, səh. 7.

Rus dilində yazılmış bu qiymətli məxəz uzun illər Topçubaşovların ailə arxivində qorunurdu. Sonralar mərhum diplomat və görkəmli ziyalı Ramiz Abutalıbov onu Əlimərdan bəyin nəvəsi Zərifə Kürdəmir vasitəsilə əldə edərək Vətənə gətirir, orijinalını Azərbaycan Respublikasının mərhum Prezidenti Heydər Əliyevə təqdim edir, surətini isə Azərbaycan Respublikasının Dövlət Arxivinə verir.

Beləliklə, Azərbaycan oxucusu H.B.Zərdabi haqqında, “Əkinçi”-nin taleyi barədə uzun illər işıq üzü görməyən daha bir tədqiqatla tanış olmaq imkanı qazanır.

Təbii ki, “Əkinçi”nin yubileyini keçirməyə hazırlaşan bolşeviklər o vaxt bu əsərlə tanış olsalar belə, onun Azərbaycanda nəşri qeyri-mümkün idi.

Həm ona görə ki, Ə.B.Topçubaşov nəinki Azərbaycan bolşevikləri üçün, bütövlükdə sovet siyasi sistemi üçün düşmən sayılırdı. Həm də ona görə ki, həmin 1925-ci ilin sonunda artıq H.B.Zərdabinin özünə münasibət dəyişmişdi.

Elə bu səbəbdən də daha bir on il də keçir və 1935-ci ildə “Əkinçi”nin 60 illiyini, ümumiyyətlə, yada salan olmur.

1937-ci ildə o zaman daha dəqiq sayılan təvəllüd tarixinə görə H.B.Zərdabinin anadan olmasının 100 illiyinin qeyd olunması bolşeviklərin heç ağılına gəlmir.

H.B.Zərdabinin xidmətlərinin yada salınmaması, yubileyinin qeyd olunmaması bir yana, üstəlik, bolşeviklər o dövrdə Həsən bəyin ruhunu incidirlər.

1937-ci ilin ab-havası H.B.Zərdabinin cəsədinə də toxunur...

Sözün birbaşa mənasında...

1937-ci ilin ab-havası və... Zərdabinin ruhuna sayğısızlıq barədə bir neçə söz

1936-cı ildə Bakının yeni baş planı hazırlanır. Şəhərdə müxtəlif yenidənqurma və abadlıq işləri başlanır. Həmin ilin noyabrında Bakı Şəhər İcraiyyə Komitəsi “Bakı şəhərinin sosialistcəsinə yenidən qurulması” adlı qərar qəbul edir. Qərarla nəzərdə tutulur ki, yeni yol salınması ilə əlaqədar Bibiheybət məscidi sökülsün, oradakı “köhnə Bakı qəbiristanlığının ərazisi ictimai park”a çevrilsin.

Həsən bəyn də uyuduğu köhnə qəbiristanlığın ləğv edilməsi qərara alınır. Digər çoxsaylı qəbirlər kimi, H.B.Zərdabinin qəbiri də, necə deyərlər, “plana düşür”.

Və artıq 1937-ci ildə Bayıl da dəfn olunanların yaxınlarına elan olunur ki, övlərinin qalıqlarını çıxarıb başqa yerdə basdırı bilərlər. Xidmətlərini 10-12 il əvvəl yüksək qiymətləndirən və buraxdığı qəzetin yubileyini keçirməyə hazırlaşan bolşeviklər bu dəfə, heç olmasa, böyük maarifçinin qəbirinə qayğı ilə yanaşmağı, onun cəsədinin qalıqlarını normal yerə köçürməyi özlərinə rəva bilmirlər.

Həsən bəyin Bakıda yaşayan yeganə qızı Qəribsoltan Məlikova məcbur qalaraq, pulla tutduğu iki-üç nəfər təsadüfi adamın köməyi ilə atasının sümüklərini taxta qutuya yığdıraraq tramvayla (!) evinə gətirir. Deyilənə görə hətta bir müddət cəsədin qalıqlarını evində saxlamalı olur və sonradan onu gizlicə anasının məzarının yanında dəfn edir.

Yeri gəlmişkən, haşiyə çıxaraq, Bayıl qəbiristanlığı ilə bağlı başqa bir faktı da yada salmaq yerinə düşər. 1918-ci ildə Bakı şəhəri yaxınlığında həlak olan ingilis əsgər və zabitləri də Bayıl qəbiristanlığında dəfn olunmuş, onların xatirəsinə abidə ucaldılmışdı.

Ərazidə “sosialistcəsinə yenidənqurma” aparan bolşeviklər, H.B.Zərdabi də daxil, hamının qəbirini təcili ləğv etmək fikrinə düşsələr də, nə orada ingilis əsgərlərinin şərəfinə ucaldılan abidəni, nə də həmin əsgərlərin qəbrini sökməyə cəsarət edirlər. Moskvadakı

Britaniya səfirliyinə bu barədə məlumat verib, abidənin başqa yerə köçürülməsinə icazə istəyirlər. İngilis diplomatlar abidənin köçürülməsinə etiraz etmir, amma bir şərt qoyurlar: əgər abidə köçürülərsə, ingilis əsgərlərinin cəsədləri də başqa yerə köçürülsün!

İngilis əsgərlərinin şərafinə ucaldılan abidə yalnız 1938-ci ilin fevralında (Dağüstü parkı) köçürülür. Əsgər və zabitlərin cəsədləri isə əvvəlki yerində qalır. Britaniya səfirliyinin bu məsələyə dair narahatlığından sonra Bakıdan SSRİ Xalq Xarici İşlər Komissarlığının sorğusuna cavab verilir ki, “ingilis əsgər və zabitlərinin qəbirlərinin köçürülməsinin ləngiməsi Bakı Şəhər İcraiyyə Komitəsində yeni qəbirlərin düzəldilməsi üçün taxta materialların olmaması ilə bağlıdır”.

1938-ci ilin mayında SSRİ Xalq Xarici İşlər komissarının müavini V.Potyomkinin Azərbaycan SSR Xalq Komissarları Şurasının sədri Teymur Quliyevə göndərdiyi məxfi qrifli məktubda deyilir: *“Diqqətinizi ona yönəltmək istəyirəm ki, cəsədlərin qalıqlarının köçürülməsinin yenə də uzadılması, xüsusən, dəfn olunanların adlarının it-bata salınması ingilis mətbuatında bizim əleyhimizə düşmənçilik kampaniyası başlamaq üçün istifadə edilə bilər. Bu isə İngiltərə ilə münasibətlərimizin mürəkkəbləşməsinə gətirib çıxarar. Nəzərə almaq lazımdır ki, indiki ingilis hökuməti hər cür konflikt üçün bəhanə axtarır”*⁶⁶.

Bu məxfi məktubu yazan komissar müavini xahiş edir ki, qısa müddətdə ingilis əsgərlərinin cəsədləri müvafiq məkana köçürülsün. Göründüyü kimi, bolşeviklər ingilis əsgərlərinin xatirəsinə ucaldılmış abidəni olduğu kimi başqa yerə köçürür, onların qəbirlərinə isə iki ilə yaxın toxuna bilmirlər.

H.B.Zərdabinin ailəsi daxil özümüzünkülərə isə özlərini başqa yerə köçürmək üçün 24 saat vaxt verirlər! Başqaları bir yana, heç olmasa, H.B.Zərdabinin qəbrinə, onun ruhuna hörmətlə yanaşmaq heç kimin ağına gəlmir...

⁶⁶ Azərbaycan Respublikasının Dövlət Arxivi. Fond 411, siyahı 25, saxlama vahidi 90, səh. 27.

Həsən bəy də, “Əkinçi” də yenidən yada düşür, amma sonralar...

Uzun müddət Azərbaycanda bu mətbuat fədaisinin adı, ümumiyyətlə, çəkilmir.

Amma 37-ci ilin repressiya dalğası nisbətən səngiyindən sonra “Əkinçi” yavaş-yavaş “bərəət almaq” imkanı qazanır. 1939-cu ildə “Revolysiya və Qultura” (indiki “Azərbaycan”) jurnalının 6-cı nömrəsində Mirzə İbrahimovun “Əkinçi” haqqında” adlı məqaləsi dərc olunur. Onun ardınca H.B.Zərdabinin özünün 1905-ci ildə “Həyat” qəzetində çıxmış “Rusiyada əvvəlinci Azərbaycan qəzeti” adlı məqaləsi işıq üzü görür. Qeyd olunur ki, “məqalə azca ixtisar və dəyişikliklə verilir”.

Jurnalın elə həmin nömrəsində Hənifə xanım Məlikovanın “Həsən bəy Məlikov Zərdabinin tərcümeyi-halı” da belə bir redaksiya qeydi ilə dərc olunur:

“Bir çox yazıçılarımız kimi Həsən bəy Zərdabinin də hələ elmi əsasda yazılmış tərcümeyi-halı yoxdur. Bir material olaraq Həsən bəyin arvadı, xalq müəlliməsi Hənifə xanım Məlikovanın yazmış olduğu tərcümeyi-halı dərc edirik. Burada səmimi və sadə bir dildə böyük ictimai xadim, maarifpərvər, Azərbaycan mətbuatının banisi Həsən bəyin zəngin həyatı haqqında bir çox maraqlı və qiymətli epizodlar nəgıl olunur. Bu material ilk dəfə nəşr olunur. Materialın rusca əl yazması Həsən bəyin qızı müəllimə Qərib Sultandan alınmış və ixtisar olunmuşdur”⁶⁷.

Bu yazıda nə ixtisar olunub, niyə ixtisar olunub, - başqa məsələdir. Amma redaksiya bilərəkdən, yaxud bilməyərəkdən xatırlatmağı unudur ki, Hənifə xanım bu tərcümeyi-halı 1925-ci ildə, “Əkinçi”nin 50 illik yubileyi ərəfəsində, ən başlıcası isə hələ onda hakimiyyətdə olan bolşeviklərin xahiş və tapşırığı əsasında yazıb.

⁶⁷ “Revolysiya və Qultura” jurnalı, 1939-cu il, nömrə 6, səh. 112.

Amma görünür, 1925-ci ildə Hənifə xanıma bu yazını yazmağı xahiş edənlərin əksəriyyətini artıq 37-ci ilin repressiya dalğası apardığı üçün nə “Əkinçi”nin 50 illiyini xatırlada biliblər, nə də sifarişçilərin adını...

Hənifə xanım özü isə 1928-ci ildə dünyasını dəyişmişdi...

H.B.Zərdabi bundan sonra bir də 1944-cü ildə yada düşür. “Bakinski raboçi” qəzetində Heydər Hüseynovun “Akademik M.A.Pavlov Həsən bəy Zərdabi haqqında” adlı kiçik bir məqaləsi dərc olunur. Çünki bundan bir il əvvəl - 1943-cü ildə Moskvada məşhur sovet akademikinin xatirələr kitabı nəşr edilir və həmin kitabda Həsən bəyin Bakı Real Məktəbində ona dərs dediyi illər xatırlanır, Zərdabının pedaqoq kimi fəaliyyəti yüksək qiymətləndirilir.⁶⁸

1945-cü il avqustun 3-də “Vışka” qəzetində Mikayıl Rəfilinin “İlk Azərbaycan qəzeti” adlı yazısı çıxır. Yazı “Əkinçi”nin ilk nömrəsinin 70 illiyi” adlı başlıqaltı ilə təqdim olunur. Həmin gün “Kommunist” qəzeti də bir səhifəsini “Əkinçi”yə və onun yaradıcısına həsr edir.

Niyə avqustun 3-ü? Ona görə ki, o vaxt “Əkinçi”nin nəşrə başladığı gün indiki kimi 22 iyul yox, yeni təqvimlə avqustun 3-ü hesab edilirdi.

1947-ci ildə gənc tədqiqatçı, filologiya elmləri namizədi Əziz Mirəhmədov mətbuatda “Həsən bəy Zərdabi (vəfatının 40 illiyinə)” adlı yazı ilə “Əkinçi”nin banisini yad edir.⁶⁹

Filologiya elmləri namizədi F.Qasımlı isə H.B.Zərdabının “Ölümünün 40 illiyi”ni “Kommunist” qəzeti vasitəsilə yada salır.

“Əkinçi”nin 80 illiyi ərəfəsində Zərdabişünaslıq estafetini tanınmış ədəbiyyatşünas alim Abbas Zamanov ələ alır. 1955-ci il avqustun 3-də “Bakinski raboçi”, “Kommunist”, hətta ermənicə

⁶⁸ Azərbaycan Respublikasının Ədəbiyyat və incəsənət arxivi. Fond 526, siyahı 1, saxlama vahidi 9, səh. 7.

⁶⁹ Azərbaycan Respublikasının Ədəbiyyat və incəsənət arxivi. Fond 526, siyahı 1, saxlama vahidi 9, səh. 5.

“Kommunist” qəzetində “Əkinçi” qəzetinin 80 illiyi münasibətilə geniş yazılar dərc etdirir.⁷⁰

Abbas Zamanov “Bakinski raboçi” qəzetinin 1957-ci il 28 noyabr tarixli nömrəsində isə Həsən bəyin vəfatının 50 illiyi münasibətilə məqalə yazır.

Həmin gün çıxan “Kommunist” və “Azərbaycan gəncləri” qəzetlərinin bir səhifəsi də H.B.Zərdabının vəfatına həsr edilir.

Artıq H.B.Zərdabının yaradıcılığı və fəlsəfi görüşləri haqqında tədqiqatlar aparılır. Və həmin ərəfədə fədakar ziyalılar H.B.Zərdabi irsinə dövlət səviyyəsində qayğı göstərilməsi barədə düşünürlər. Abbas Zamanov Azərbaycan KP MK təbliğat və təşviqat şöbəsinin müdiri Şıxəli Qurbanova müraciət edir. Bundan sonra Həsən bəyin vəfatının 50 illiyi ilə əlaqədar araşdırma aparılır. Onun qəbrinin qaydaya salınması barədə söhbət açılır və... məlum olur ki, H.B.Zərdabının harada dəfn edildiyini bilən yoxdur!

⁷⁰ Azərbaycan Respublikasının Ədəbiyyat və incəsənət arxivi. Fond 526, siyahı 1, saxlama vahidi 9, səh. 4.

Zərdabinin qəbri haradadır? Bu sual onun vəfatının 50-ci ilində ortaya çıxır

1957-ci ilin payızında Abbas Zamanov Şıxəli Qurbanovun tapşırığı ilə Həsən bəyin harada dəfn olunduğunu müəyyən etmək üçün axtarışa başlayır. O, “...məşhur bioloq Mirəli Axundov və bir cavan filosofla Qəribsoltan xanımgilə gedir. Doğmaları repressiya olunmuş, əsəbləri pozulmuş Qəribsoltan “məzar” söhbətini eşidən kimi qəzəblənib əlinə keçənləri universitet müəllimlərinin başına yağdırır. Qışqırır ki, atamın hər şeyini məhv elədiniz, indi gəlmişiniz sümüklərini aparmağa. Bir də bu evə ayaq basmayın.

Əzəblı günlər başlayır. Bilirlər ki, Qəribsoltan heç nə deməyəcək. Öyrənirlər ki, arvadı yalnız Zərdabinin qız nəvəsi, gənc bəstəkar Rauf Hacıyev dilə tuta bilər. Xoşbəxtlikdən Rauf müəllim məzarın yerini öyrənir”⁷¹.

Bütün bunlardan sonra – 1957-ci il noyabrın 28-də Azərbaycan KP MK bürosu “Həsən bəy Məlikov Zərdabinin vəfatının 50 illiyinin keçirilməsi haqqında” məsələyə baxır.

1957-ci il noyabrın 28-də qəbul olunan qərarın birinci bəndində deyilir ki, “1957-ci il noyabrın 28-də görkəmli Azərbaycan maarifçi yazıçısı, ictimai xadimi, Azərbaycan dilində ilk qəzetin nəşiri Həsən bəy Məlikov Zərdabinin vəfatının 50 illiyi keçirilsin”.

Sual oluna bilər ki, bu qərar niyə, heç olmasa, bir neçə gün əvvəl yox, məhz noyabrın 28-də, böyük maarifçinin vəfat etdiyi gün qəbul olunub?

Məsələ ondadır ki, Həsən bəyin vəfatının 50 illiyinin qeyd olunması haqqında qərar layihəsi Azərbaycan KP MK bürosunda ilk dəfə bundan xeyli əvvəl – noyabrın 16-da müzakirə edilib.

⁷¹ Tahir Aydınoglu. Doğru sözün and yeri – Həsən bəy Zərdabinin məzarı. Hənifə xanım Məlikova-Abayevanın xatirələri (Həsən bəy Məlikov Zərdabinin bioqrafiyası) kitabına ön söz. Bakı, Adiloğlu nəşriyyatı 2005, səh.6.

Təəssüf ki, həmin büro iclasının materiallarından arxivdə yalnız aşağıdakı məlumat qalır:

“Azərbaycan KP MK-nın 19 noyabr 1957-ci il tarixli büro iclasının stenogramından çıxarış: Həsən bəy Məlikov Zərdabının vəfatının 50 illiyinin keçirilməsi haqqında.

Azərbaycan KP MK-nın təbliğat və təşviqat şöbəsinə tapşırılsın ki, Azərbaycan SSR Nazirlər Soveti ilə birlikdə bu məsələ haqqında əldə olan materialları ümumiləşdirsən və Həsən bəy Məlikov Zərdabının anadan olmasının 120 illiyinin keçirilməsi haqqında Azərbaycan KP MK bürosuna təkliflər versin”⁷².

Bu çıxarışdan görünür ki, o vaxt mərhumun anadan olmasının 120 illiyinin qeyd olunması nəzərdə tutulub. Toplanmış materialların ümumiləşdirilməsi, Həsən bəyin qəbrinin yerinin müəyyən olunması və s. vaxt aparıb və qərar məhz onun vəfat etdiyi gün qəbul olunub. Bu fikri Şıxəli Qurbanovun İctimai-Siyasi Sənədlər Arxivindəki əlyazma şəklində olan kiçik bir qeydi də təsdiq edir...

⁷² Azərbaycan Respublikası Prezidentinin İşlər İdarəsinin İctimai-Siyasi Sənədlər Arxivi. Fond 1, siyahı 44, saxlama vahidi 99, səh. 170.

Şıxəli Qurbanov Zərdabının yubileyi haqqında

H.B.Zərdabının vəfatının 50 illiyi ilə bağlı müzakirələrlə əlaqədar Şıxəli Qurbanov Mərkəzi Komitə bürosuna yazır:

“Həsən bəy Zərdabının vəfatının 50 illiyi ilə əlaqədar materiallar şöbə tərəfindən bundan xeyli əvvəl büroya təqdim edilib. Bürodə vəfatının 50 illiyi və anadan olmasının 120 illiyinin birləşdirilməsi haqqında məsələ qalxdığı üçün məsələ prinsipcə həll olunub, detallar həll edilməyib.

Müvafiq araşdırmadan sonra aydın olub ki, hələlik vəfatının 50 illiyini qeyd etmək lazımdır.

Belə olduğu üçün mən bu qərar layihəsini yoldaş İ.D.Mustafayevin imzası üçün təqdim etdim. Yəni bu məsələ bundan əvvəlki bürodə həll edilməyib. Səliqəsizliyə görə üzr istəyirəm. Hörmətlə Ş.Qurbanov”⁷³.

Deməli, o vaxt böyük maarifçinin vəfatının 50 illiyi ilə eyni vaxtda anadan olmasının 120 illiyini qeyd etmək də müzakirə olunub. Lakin hansısa naməlum səbəblər üzündən vəfatının 50 illiyinin qeyd olunması ilə kifayətləniblər.

H.B.Zərdabının vəfatının 50 illiyinin qeyd olunması ilə bağlı əldə olan məhdud sayda arxiv sənədləri içərisində yeddi bənddən ibarət təkliflər siyahısı da var. Həmin siyahının dördüncü bəndində deyilir:

“H.Zərdabi vəfat etdiyi vaxt Bayıl qəbiristanlığında dəfn olunmuşdu. Bayıl qəbiristanlığı plana düşdüüyü üçün mərhumun ailə üzvləri onun sümüklərini çıxarıb beynəlmiləl qəbiristanlıqda dəfn etmişlər. Yubiley günlərində onun qəbiri Fəxri Xiyabana köçürülsün və üzərində abidə qoyulması haqqında tədbir görülsün”.

⁷³ Azərbaycan Respublikası Prezidentinin İşlər İdarəsinin İctimai-Siyasi Sənədlər Arxivi. Fond 1, siyahı 44, saxlama vahidi 99, səh. 171.

Bu sənədin üstündə Şıxəli Qurbanovun imzası ilə dərkənar var: “Yoldaş Hüseynova. Xahiş edirəm təcili MK bürosunun qərar layihəsini hazırlayın. 15 noyabr 1957”⁷⁴.

Layihə hazırlanır və 1957-ci il noyabrın 28-də H.B.Zərdabının vəfatının 50 illiyinin keçirilməsi haqqında Azərbaycan KP MK və Azərbaycan SSR Nazirlər Sovetinin birgə qərarı qəbul olunur.

Böyük maarifçinin həyat və yaradıcılığına həsr olunmuş elmi sessiya keçirilməsi, onun elmi əsərlərinin, habelə müasirlərinin H.B.Zərdabi haqqında xatirələrinin nəşr olunması barədə müvafiq qurumlara tapşırıq verilir.

Qərarla deyilir ki, Bakı Kənd Təsərrüfatı Texnikumuna H.B.Zərdabının adı verilsin.

Bakı şəhər İcraiyyə Komitəsinə tapşırılsın ki, Bakı şəhərinin küçələrindən birinə Zərdabının adını versin və şəhər meydanlarından birində onun büstü ucaldılsın.

Qərarın altıncı bəndində isə deyilir: “Bakı şəhər İcraiyyə Komitəsinə və Azərbaycan SSR Mədəniyyət Nazirliyinə tapşırılsın ki, H.B.Zərdabının cəsədinin qalıqları beynəlmiləl qəbiristanlıqdan Fəxri Xiyabana köçürülsün və qəbirüstü abidəsi qoyulsun”⁷⁵.

Arxiv sənədləri deməyə əsas verir ki, Fəxri Xiyaban yaradılması haqqında Azərbaycan SSR Nazirlər Soveti 1948-ci ilin avqustunda qərar qəbul edib, görkəmli ictimai xadimlərin, ədəbiyyat və incəsənət adamlarının qəbrinin ora köçürülməsi nəzərdə tutulub. Və elə o vaxt qəbiri Fəxri Xiyabana köçürülməli və qəbirüstü abidəsi hazırlanmalı 12 nəfər görkəmli ədəbiyyat və incəsənət xadiminin siyahısı hazırlanıb. Ədalət naminə deyək ki, həmin siyahıda H.B.Zərdabının da adı qeyd olunub. Lakin bu qərar kağız üzərində qalıb.⁷⁶

⁷⁴ Azərbaycan Respublikası Prezidentinin İşlər İdarəsinin İctimai-Siyasi Sənədlər Arxivi. Fond 1, siyahı 44, saxlama vahidi 341, səh. 20.

⁷⁵ Azərbaycan Respublikası Prezidentinin İşlər İdarəsinin İctimai-Siyasi Sənədlər Arxivi. Fond 1, siyahı 44, saxlama vahidi 99, səh. 169.

⁷⁶ Azərbaycan Respublikasının Dövlət Arxivi. Fond 411, siyahı 37, saxlama vahidi 121, səh. 180.

Bakıda Həsən bəy Zərdəbiyə heykəl nə vaxt qoyulur?

Bu məsələ bir də 1974-cü ildə aktuallaşır və Azərbaycan Sovet Ensiklopediyasının Baş redatoru Rəsul Rza 1974-cü il iyulun 5-də Azərbaycan KP MK katibi D.Quliyevə məktub göndərir:

“Azərbaycan Sovet Ensiklopediyası üçün yeni tikilən binanın layihəsində və maliyyə-smeta sənədlərində binanın qarşısında Azərbaycan xalqının görkəmli xadimlərindən birinin heykəlinin qoyulması nəzərdə tutulur.

Baş redaksiya orada görkəmli Azərbaycan maarifçisi, jurnalist, ilk Azərbaycan qəzeti “Əkinçi”nin redaktoru, mütərəqqi ictimai xadim Həsən bəy Zərdabinin heykəlinin qoyulmasına Sizin icazənizi xahiş edir. İmza Rəsul Rza.⁷⁷

Oktyabrın 11-də bu məktub Azərbaycan SSR Nazirlər Sovetinə göndərilir.

Rəsul Rza isə müraciətinə cavab verilmədiyi üçün oxşar məzmunlu məktubu həmin ilin dekabrında Azərbaycan SSR Nazirlər Sovetinə də göndərir.

Azərbaycan KP MK və Azərbaycan SSR Nazirlər Soveti H.B.Zərdabinin heykəlinin ucaldılması haqqında qərarı 1975-ci ilin yanvarında qəbul edir.⁷⁸

1925-ci ildən başlayaraq Bakıda H.B.Zərdəbiyə heykəl qoyulması ilə bağlı zaman-zaman gedən müzakirələrə, nəhayət, 50 il sonra – 1975-ci ildə nöqtə qoyulur.

Bundan sonra H.B.Zərdəbi də, “Əkinçi” də Azərbaycanın ədəbi-mədəni həyatında və ictimai fikir tarixində öz layiqli yerini tutur.

1925-ci ildə “Əkinçi”nin nəşrə başlamasının 50 illiyini layiqincə qeyd etməyə cəsarəti çatmayan bolşeviklərin xələfləri olan Azər-

⁷⁷ Azərbaycan Respublikasının Dövlət Arxivi. Fond 411, siyahı 8, saxlama vahidi 970, səh. 21.

baycan kommunistləri 1991-ci ildə – Azərbaycanın dövlət müstəqilliyi qazanması ərəfəsində “Əkinçi”nin ilk nömrəsinin çapdan çıxdığı günü – 22 iyulu Milli Mətbuat və Jurnalistika günü kimi rəsmiləşdirərək siyasi səhnədən gedirlər!

Həmişəlik!

Həsən bəy Zərdabi isə yaşayır...

Əbədi!

Son söz yerinə

Vaxtilə Əlimərdan bəy Topçubaşov “Əkinçi”ni Azərbaycanın yol göstərəni, mayakı adlandırıb, “bu maarif mayakını, işıq mənbəyini” ehtiramla yad etməyi hər bir Azərbaycan vətəndaşının məənəvi vəzifəsi, vətənpərvərlik borcu hesab edib.

Aradan yüz il keçməsinə baxmayaraq bu fikir yenə də aktualdır.

“Əkinçi” daim ehtiramla yad olunmalı, onun ənənələri müasir tələblərə uyğun davam etdirilməlidir.

Çünki Azərbaycanın birinci qəzetidir!

Yol göstərəndir!

Mayakdır!

“Əkinçi” işıq üzü görünə Həsən bəy Zərdabi min bir əziyyət çəkib.

Qəzet nəşrə başlayandan sonra da bir hissəsini müştəri olanlara, yəni abunəçilərə, qalanını isə qeyri şəhərlərə müftə göndərək ki, “qəzet oxumağa adət etsinlər”.

“Əkinçi” bu millətə qəzet oxumaq adəti gətirib.

“Əkinçi” bu xalqı öz dilində elmə, təhsilə səsləyib.

Belə bir qəzetin varlığının unudulduğu vaxtlar olub.

Zaman-zaman bu qəzetin çıxdığı günü bayram etmək istəyənlər tapılıb, amma bu bayrama qadağa qoyanlar da peyda olub!

“Əkinçi” çar senzurasının sərt qərarları ilə üz-üzə qalıb. Lakin bu sıxıntılar Azərbaycan mətbuatının inkişaf yolunu – Zərdabi yolunu kəsə bilməyib. Azərbaycan mətbuatı çar senzurasından xilas olandan sonra da sovet senzurasının qadağaları ilə üzləşib, amma yenə də yaşayıb, təkmilləşib, inkişaf edib.

Ulu Öndər Heydər Əliyevin Sovet Azərbaycanına rəhbərlik etdiyi dövr mətbuatımız üçün yeni bir inkişaf mərhələsi olub. Tarixi yaddaşın “Əkinçi” və Zərdabi səhifələrini əbədləşdirmək üçün məhz həmin dövrdə – 1975-ci ildə Bakıda Həsən bəy Zərdabinin heykəli ucaldılıb və beləliklə, əvvəlki əlli ildə yalnız müzakirə mövzusu olan bu mühüm məsələ də öz həllini tapıb.

Azərbaycanın dövlət müstəqilliyinin bərpasından sonra milli mətbuatımızın qarşısında, necə deyərlər, geniş üfüqlər açılıb. Çoxsaylı müstəqil dövrü nəşrlər yaranıb. Ulu Öndər Heydər Əliyev “Azərbaycan Respublikasında söz, fikir və mətbuat azadlığının təmin edilməsi sahəsində tədbirlər haqqında” 6 avqust 1998-ci il tarixli Fərmanı ilə mətbuat sahəsində inqilabi addım olub: bu Fərmanla uzun illərdən bəri mövcud olan senzura institutunu ləğv edib!

Ləğv edib ki, mətbuat azad sözün tribunası olsun!

Çünki Ümummilli Lider hesab edib ki, “mətbuat həyatın güzgüsü, həqiqətin carçısı olmalıdır, insanları yüksək ideallar uğrunda mübarizəyə səsləməli və səfərbər etməlidir”.

Bu gün dünyada gedən mürəkkəb və ziddiyyətli siyasi proseslər, geosiyasi dəyişikliklər, hətta rəqəmsallaşma və süni intellekt kimi yeniliklər mətbuatın, ümumən, Azərbaycan mediasının üzərinə böyük məsuliyyət və mühüm vəzifələr qoyur.

Prezident İlham Əliyevin “Azərbaycan milli mətbuatının 150 illik yubileyinin keçirilməsi haqqında” Sərəncamında bu vəzifələr aydın göstərilir: media müasir tendensiyaları nəzərə almaqla Azərbaycanın dövlət maraqlarını həmişə uca tutmalı, ölkəmizin müasir beynəlxalq münasibətlər sistemində yeri və rolu, həyatımızda baş verən pozitiv dəyişikliklər ilə bağlı ictimaiyyətimizin məlumatlandırılması sahəsində daha fəal olmalıdır.

Həsən bəy Zərdabi “Əkinçi”nin birinci nömrəsində yazırdı: “Dünya bir şeydir ki, həmişə dövrən edir və insan bu tövr dünyanın gərdisinə görə gərək habelə öz rəftarını da dəyişdirsin, necə ki, məsəldir deyirlər, zamanə sənə saz olmasa, sən zamanəyə saz olginən”.

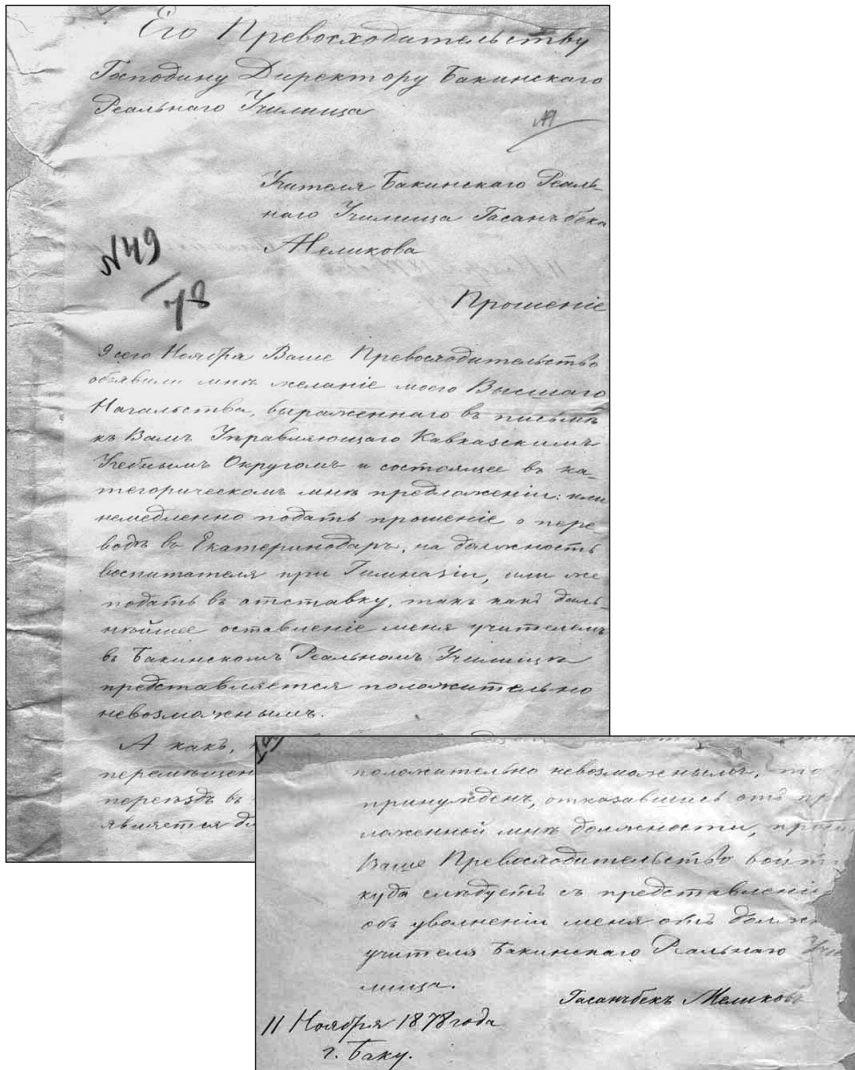
Böyük mütəfəkkirin 150 il bundan əvvəl yazdığı fikirlər bu gün də aktuallığını saxlayır...

Ona görə də “Əkinçi” də yaşayır, Həsən bəy Zərdabi də!

Arxiv sənədləri

Həsən bəy Məlikovun "tatar dilində qəzet buraxmaq" barədə xahişinə Qafqaz Cənubşinliyi Təhsil Dairəsinin himayədarı etiraz etmir... 14 may 1873-cü il.

Həsən bəy Məlikovun Bakı Real Məktəbinin müəllimi
vəzifəsindən azad edilməsi barədə ərizəsi.

11 noyabr 1878-ci il.

Azərbaycan İctimai Şura Cəmhuriyyəti
Xəlk Komissarları Şurasının iclas bəratulkollarından

ÇL KARL 3

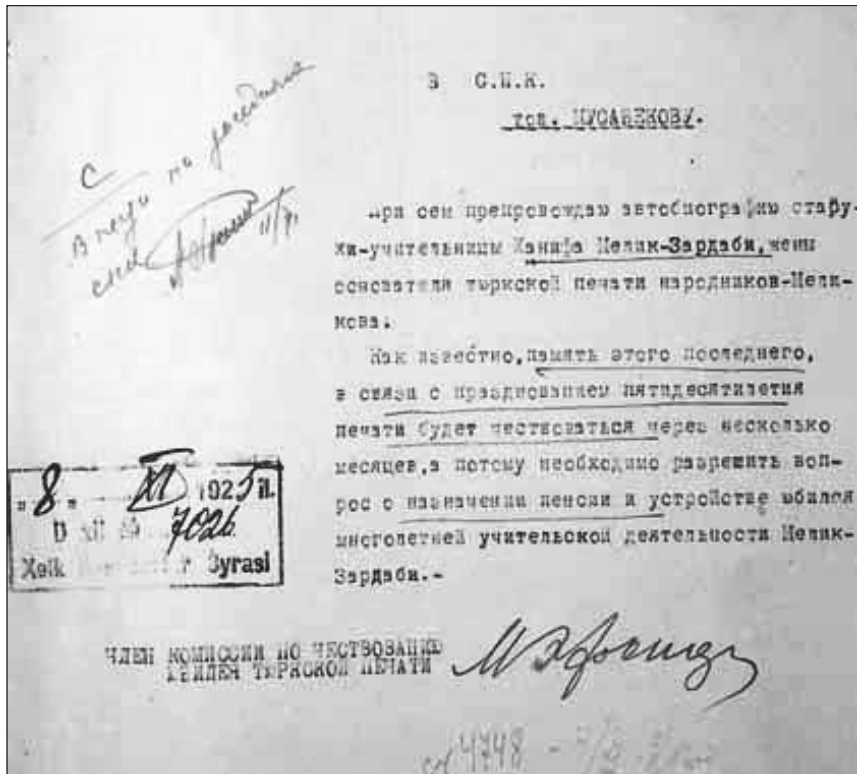
Bəratulkol № 22 Октября 7 . 1925 г.

№ № lar	Dinlədilər	Kərarladılar
I	С праздновании 50-ти летия выхода первого номера первой туркской газеты. Внесено СНК Дело № 335/ ПРЕДСОВНАРКОМА АССР - Г.МУСАБЕКОВ УПРАВЛЕНИИ СОВНАРКОМА - А.РЗАЕВ Вр.СЕКРЕТАРЯ СОВНАРКОМА - А.АЛЕВ Секрет	I. За отсутствием докладчика воп- рос слушанием перенести на следую- щее заседание Совнаркома.-

*İlk türk qəzetinin 50 illiyinin bayram edilməsi haqqında
Xalq Komissarları Şurasının iclas protokolundan çıxarış.
7 oktyabr 1925-ci il.*

ПРОТОКОЛ № 23	
Заседания Совета Народных Комиссаров А. С. С. Р.	
14-го октября 1925 года.	
В составе:	
Председателя тов. Д. Бунят-Заде.	
Члены тов. т. Эфендиев (НК РКП), Талыбы (НКЮст), М. Нуриев (НКПрос), Х. Касумов (ВСНХ), Голубев (НКТруд), Мамедъяров (НКСО), Кязимов (НКЗдрак), Свиридов И. (НКВД), Конушкин (Баксовет), Ибрагимов А. С. (Уполномоченный).	
Присутствовавших т. т. Лялябеков (Территориальное Управление), Аскеров (Пред. Высшего Суда), Караван А. (Бур. исп.) Раев А. (СНК), Зайдлер (БЮС).	
При Секретаре тов. А. Алиеве.	
Заседание открыто в 7 часов вечера.	
С Л У Ш А Л И:	П О С Т А Н О В И Л И:
1. О праздновании 50-летия выхода первого номера первой тюркской газеты. (Внесено СНК Докл. т. Д. Бунят-Заде Дело № 335)	1. В виду исполнения в 1925 году 50-летия со дня выхода первого номера первой тюркской газеты «Экинчи», считать эту годовщину 50-летием тюркской периодической печати в Азербайджане, ознаменовать ее выходом, посвященным истории тюркской печати за 50 лет и первым шагам и попыткам тюркских масс на пути приобщения к печатному слову. II. Считать необходимым отпраздновать 50-летие печатного слова во всех клубах, избирательных, во всех культурных учреждениях и организациях всего Азербайджана. Празднование провести под лозунгом дальнейшего укрепления крестьянской печати и приобщения широких крестьянских масс к газете, книге и вообще печатному слову. III. Празднование приурочить к открытию тюркологического съезда в Баку в декабре 1925 года. IV. Для проведения общедня создать комиссию в составе т. т. Рухудда Ахундова, Талыблы, Панах Касимова, Кулиева, Караска и Джабиева. V. Поручить означенной комиссии: 1) издать большим форматом портрет редактора первой тюркской газеты Гасан-Бек Меликова, 2) издать биографию Меликова, его личные воспоминания о газете и исторические документы, относящиеся к изданию газеты, 3) издать специальный сборник об общественно-политическом движении и аграрном вопросе 1870-80 годов в Азербайджане. 1) наименовать один из педагогических техникумов Наркомпроса и один из садов-площадей в г. Баку именем Гасан-Бека Меликова, 2) считать необходимым ко дню общедня, приуроченного к открытию тюркологического съезда организовать в Баку выставку полных экземпляров всех печатных изданий за 50 лет на тюркском языке. Для чего поручить комиссии: 1) изъять из библиотек БОНО (Сабир, Ленина) и Наркомпроса экземпляры всех тюркских газет и журналов, сосредоточив их в Центральной Государственной библиотеке, 2) возбудить вопрос перед Закавказским и Советским органами о получении экземпляров всех тюркских газет и журналов, находящихся в тифлиских библиотеках, музеях и архивах, в Ленинской (Пушкинской) государственной библиотеке в Москве и в Публичной библиотеке в Ленинграде.

İlk türk qəzetinin birinci nömrəsinin çıxmasının 50 illiyinin bayram edilməsi haqqında Xalq Komissarları Şurasının iclas protokolundan çıxarış. 14 oktyabr 1925-ci il.

*Hənifə Məlik-Zərdabiyə pensiya təyin edilməsi barədə
S.M.Əfəndiyevin Xalq Komissarları Şurasının sədri
Q.Musabəyova məktubu. 8 noyabr 1925-ci il.*

З А С Е Д А Н И Е

СОВЕТА НАРОДНЫХ КОМИССАРОВ А С С Р

11-го ноября 1925 года

ПРЕДСЕДАТЕЛЬСТВУЕТ тов. МУСАБЕКОВ.

ПРЕДСЕДАТЕЛЬ. Разрешите заседание СНК считать открытым. Порядок дня имеется у каждого. Есть ли какиенибудь замечания на счет порядка дня. Нет. Принимается. Первый вопрос Секретаря.

РЗАЕВ. Комиссия по проведению 50-ти летнего юбилея турецкой печати просит назначения пенсии вдове основателя первой турецкой печати в Азербайджане Гасанбека Меликова - Халифа Мелик Зардаби и устройства юбилея ее многолетней учительской деятельности.

ШАЕД"ЯРОВ. Имеется комиссия, которая назначила ей 58 рублей при Наркомсбозе.

СФЕНДИЕВ. Я предлагаю 75 рублей, потому что тоже была назначена такая пенсия.

АЛУНДОВ Р. Я предлагаю ограничиться тем, что предлагает тов. Мамед"яров, потому что особых данных, чтобы увеличить ей пенсию - нет, к тому же я должен сообщить, что сын Гасанбека Меликова наш стипендиант, учиться за-границей за средства нашего СНК, так что от государства поддержка ему имеется.

МАМЕД"ЯРОВ. Ответственные работники у нас получают 50 рублей. Выше этого мы не можем разрешить. Поэтому мы и назначили 58 рублей.

ПРЕДСЕДАТЕЛЬ. Вопрос ясен. Кто за то, чтобы утвердить решение Наркомсбоза. Все. Принимается. Следующий вопрос.

СФЕНДИЕВ. Здесь говорится также об юбилее. По ее автобиографии видно, что она 53 года учительствовала в Азербайджане

*Həsən bəy Məlikovun dul arvadı Hənifə Məlik-Zərdəbiyə
fərdi pensiya təyin olunması barədə Xalq Komissarları Şurasının
iclas protokolu. 11 noyabr 1925-ci il.*

9

Azərbaycan İctimai Zürrə Cəmhuriyyəti
А. С. С. Р.

XƏLK KOMİSSARLAR
ŞÜVRASI
СОВЕТ НАРОДНЫХ КОМИССАРОВ

14/11 1925 ildə
№ 5869
Baqı, — Baku
QATİBLİQ — СЕКРЕТАРИАТ

Cumla cəhan jəksylları, birləşiniz!
Пролетарии всех стран, соединяйтесь!

Qıta Kому Комиссии по проведению 50ти
летнего юбилея тюркской печати.

X. K. Zürrəti, n. nomrəli 192 il
" " " tarixli iclası, bəratulkolyndan

ÇIKARILIZ **ВЫПИСКА**

из протокола № 26 заседания Совнаркома
от « II » ноября 1925 г.

§§	Dinlədilər—Слушали:	Kararladılar—Постановили:
I.	О назначении персональной пенсии вдове основателя первой тюркской печати в Азербайджане Гасанбек Меликова-Ханифа Мелик Зардаби - и праздновании юбилея ее многолетней учительской деятельности. Внесено СНК. Докл. т. Рзаев А. Дело № 435/	I. а/ Утвердить постановление Комиссии при НКСС по установлению персональной пенсии - о выдаче Ханифа Мелик Зардаби пенсии в размере - 61 рубль в месяц с 1-го октября 1925 года. б/ Вопрос о праздновании юбилея ее многолетней учительской деятельности передать на рассмотрение в НКП-рос.

За верность выписки
Вр. СЕКРЕТАРЬ СОВНАРКОМА

Тир. III-я Кат. 2363

*Həsən bəy Məlikovun dul arvadı Hənifə Məlik-Zərdabiyyə
fərdi pensiya təyin olunması barədə
Xalq Komissarları Şurasının qərarı. 14 noyabr 1925-ci il.*

18

НКПрос - т.Яковлевой.
Пред-ство Закавказск.СФСР.

Утверждено Зам.Пред.СНК РСФСР
т.Смирновым 7/ХП-25г.

д. № 4259/2.- 8/ХП-25г.

пр.М.СНК РСФСР № 98 п.12
от 27/ХП-25г.

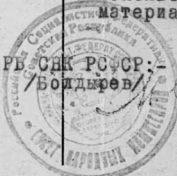
ВЫПИСКА

из протокола № 56 заседания Совета Народных Комиссаров

от-го 192... года.

С Л У Ш А Л И:	П О С Т А Н О В И Л И:
Ходатайство Закавказской СФСР о передаче из центральных музеев Ленинграда и Москвы Азербайджанскому Госмузею предметов, имеющих значение для истории Азербайджана. /вн.Пр-во Закавказск.СФСР/ Дело № 4259/2.- Докладчики: НКПрос - т.Эфрос. Зак.СФСР - т.Урусов.	Признать необходимым пополнение Государственного Музея Азербайджанской Советской Социалистической Республики предметами, имеющими значение для истории Азербайджана из состава государственного музейного фонда РСФСР, а также, в отдельных случаях, из состава музеев РСФСР, поскольку выдача таких предметов не нарушит цельности коллекций и используя преимущественно дублитный материал.-

СЕКРЕТАРЬ СНК РСФСР:-
/Болдырев/

*Azərbaycan tarixi üçün əhəmiyyət kəsb edən materialların
RSFSR muzeylərindən bu respublikaya verilməsi haqqında
RSFSR Xalq Komissarları Şurasının iclas protokolundan çıxarış.
7 dekabr 1925-ci il.*

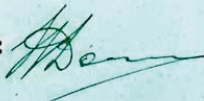
В Правление,
Н. Яницкий.
9/XII-25года.

Копия.

Директору Библиотеки имени ЛЕНИНА

Ученого сотрудника
В.Д. ПЯТНИЦКОГО.

Довожу до Вашего сведения, что никаких восточных дублетов в Библиотеку до 1920 года не поступало. Больше того - поступление одного экземпляра, имевшее место до Революции, оставляет желать много лучшего. Сличение наличных произведений восточной печати, которыми располагает Библиотека, с соответствующими официальными отчетами Главного Управления по делам печати, отдельных цензоров и другими - ясно обнаруживает пробелы Библиотеки. Наприм. в 1910 году на Кавказе выходило 7 турецких печатных органов, от двух из них / 1/ Мезхер и 2/ Зензур / до Библиотеки не дошло ни одного номера. Число подобных фактов можно значительно увеличить: стоит только брать названные выше отчеты и сравнить их хотя бы с каталогом периодики. Даже такой популярный в свое время в турецком мире орган, как "Терджиман", в Библиотеке представлен не за все годы. Таким образом, Библиотека Ленина сама нуждается в пополнениях за прошлые годы, что пока еще может частично и осуществимо, если сами народности СССР придут на помощь Библиотеке.

ПЯТНИЦКИЙ /
С подлинным верно:

*Lenin adına Kitabxananın elmi əməkdaşı V.D.Pyatnitskinin
kitabxana direktoruna arayışı.
9 dekabr 1925-ci il.*

постоянное
ПРЕДСТАВИТЕЛЬСТВО
ЗАКАВКАЗСКОЙ
Социалистической Федеративной
СОВЕТСКОЙ РЕСПУБЛИКИ
при Пр-ве
Союза Соц. Сов. Республик.
МОСКВА, Ржевский пер., д. № 6.
Телефоны:
3-77-27 { Кабинет
Кремль, Верх. { представи-
Коммутатор { теля
3-02 Канцел. и для телефоногр.

Москва, декабря 10 1925 г. № 44/42 23 6

При ответе обязательно сослаться на №

СЕКРЕТАРЮ АКАДЕМИИ НАУК
Т. ОЛЬДЕНБУРГУ
ЧЛЕНУ АКАДЕМИИ НАУК
Т. МАРРУ.

Представительство ЗСФСР просит Вас оказать воз-
можное содействие т. МАХМУДОВУ Гидаяту, который коман-
дирован ЦИК"ом АССР в Москву и Ленинград в целях со-
бирания турецких газет и журналов, находящихся в мест-
ных библиотеках и книгохранилищах. Эти газеты и журна-
лы необходимо собрать для выставки турецкой печати,
которая должна открыться в Баку по случаю 50-ти летия
этой печати в конце декабря с.г. Эта выставка имеет
важное культурно-политическое значение и Представи-
тельство поэтому просит Вас содействием т. МАХМУДОВУ
Гидаяту по собиранию вышеуказанных материалов помочь
здесь Азербайджану, который ее устраивает.

ПРЕДСТАВИТЕЛЬ ЗСФСР

/Тер-Габриелян/

УПРАВДЕЛАМИ

/Туския/

*ZSFSR-in Moskvadakı daimi nümayəndəliyinin
Elmlər Akademiyasının katibi Oldenburqa və
Elmlər Akademiyasının üzvü Marra ünvanlanmış
müraciət məktubu.
10 dekabr 1925-ci il.*

СРОЧНАЯ		БАКУ ТЮРКСКИИ		П Р И Н Я Т А	
КОММУНИСТ ДЖАБИЕВ:				от пр. № 159	
				/го ч. м.	
		Принял			
КОНТР БАКУ МОСКВЕ: 28/2004. 21 10 13 10					
РАЗРЯД	ЧИСЛО СЛОВ	ВРЕМЯ ПОДАЧИ		ОТМЕЧКИ	
		Число	Час	Мин.	
СЕГОДНЯ ПОЛУЧИЛ ПОСТАНОВЛЕНИЕ СОВЕЩАЮЩЕГО ЧИКА КОПИЮ ВЫСЛАЛ ВАМ СПЕШНО СРОЧНО НЕОБХОДИМО ВЫЕХАТЬ ЛЕНИНГРАД ТЕЛЕГРАФИРУЙТЕ МАХМУДОВ					
НАШ 28/2004 СРОЧНАЯ ПОДЧЕРКНИТЕ И БУДЕТ 21 СЛ 2					

*Hidayət Mahmudovun Həbib Cəbiyevə telegramı.
12 dekabr 1925-ci il*

БАКУ ТЮРКСКИИ КОММУНИСТ ДЖАБИЕВУ		П Р И Н Я Т А	
		от пр. №	
		/го ч. м.	
		Принял	
БАКУ МОСКВЫ НР 28/18902 55, 24, 16, 48,		№	
		У Ж	ПИСЬМО СЕЛЕГРАММА
		Число	Час Мин.
СЕГОДНЯ ПОЛУЧИЛ ВОСЬМИДЕСЯТКУ ПРИВЕЗ ЕВРОПУ И ЗАПЕКОВАЛ ДВЕНАДЦАТЬ ЯЩИКОВ ВВИДУ ПОЗДНЕГО ВРЕМЕНИ ПОЧТА НЕ ПРИШЛА УТРОМ ВСЕ ОТПРАВЛЮ ТОЧКА СРОЧНО СООБЩИТЕ ЕСЛИ ЕСТЬ ЕЩЕ ПОРУЧЕНИЕ А ЕСЛИ НЕТ ТЕЛЕГРАФИЕ ЧТОБЫ Я ЗАКАЗАЛ БИЛЕТ НА ПОНЕДЕЛЬНИКА ТОЧКА СИЖУ БЕЗ ДЕНЕГ ЗАДОЛЖАЛСЯ ГОСТИНИЦА ЕВРОПА МАХМУДОВ			

*Hidayət Mahmudovun Həbib Cəbiyevə telegramı.
25 dekabr 1925-ci il.*

11

тов. Табиб!

XII в 11 часов утра я сдал на почту две пакеты газет всем около сорока экземпляров. Газет с октября 22 года по декабрь 1925 года. Не смотря на мое личное состояние, но все таки комплектах 23 и 22 года есть несколько экземпляров недостающих газет, а также в Комплекте 24 го года, потому что не мог найти недостающих газет, что их не было. тов. Табиб! Я лично к редактору газет, думаю ~~я~~ что может через него я найду по года в крайнем случае полный комплект 22 года. Редактор был очень много очень любезный принял меня хорошо и мне самого замечательно. Спрашивая про тиражи газет и ходы работы редактор вызвал сейчас же в. Комита и дал распоряжение срочно напечатать нашу просьбу по выданным тиражам у себя всего с 23 го года казался один комплект потому что все свои материалы не мог там дать.

Hidayət Mahmudovun Həbib Cəbiyevə məktubu.

17 dekabr 1925-ci il.

Список газет и журналов, выданных тов. МАХМУДОВУ на выставку ТУРКОЛОГИЧЕСКОГО СЪЕЗДА в г. Баку на Восточного Отделения Государственной Публичной Библиотеки.			
Названия.	Место издания	Года.	Номера.
1. Ari آری	Баку	1910-11	№ 1 - 13
2. Əkinçi اکینچی	"	1875	1 - 12
		1876	1 - 24
		1877	1 - 20
3. Əhlul بھلول	"	1907	1 - 9
4. Əhlistan دېستان	"	1906	1 - 9 / без №3, 10-16.
		1907	18
		1908	9
5. Dirilik دیرلیک	"	1914	1 - 7
6. Günəş گۈنەش	"	1910	1 - 104
		1911	1 - 17
7. Həyat میات	"	1905	1 - 131
8. Həqiqət حقیقت	"	1909	1 - 6
		1910	1 - 164
9. Həqayk مناقب	"	1907, 8.	1 - 8
10. Həq yolu حق یولی	"	1911, 12	1 - 21
11. İslək ایسلیک	"	1912	1 - 13
12. İrsad ارساد	"	1906	21 - 296
		1907	1 - 134
		1908	1 - 95
13. İqbal اقبال	"	1912	1 - 249
		1913	250 - 543
		1914	544 - 827
14. İttifak ائتفاق	"	1908	1 - 28
		1909	1 - 226
15. Kərkül کەرکۈل	Тифлис	1893	1 - 6
16. Kəl-niyat کل نیت	Баку	1912	1 - 31
		1913	1 - 6
	Вильянь	1914	1 - 12

*Dövlət Kütləvi Kitabxanasının Şərq şöbəindən
Hidayət Mahmudova verilən qəzet və jurnalların siyahısı.
23 dekabr 1925-ci il.*

А. С. З. С. Qəndçi, Kizil Əsqər və Bəh- riyyə nümayəndələri ЗЫРАЛӘРИНІН Azərbaycan MƏRQƏZİ İCRAİYYƏ KOMİTƏSİ	А. С. С. Р. АЗЕРБАЙДЖАНСКИЙ ЦЕНТРАЛЬНЫЙ ИСПОЛНИТЕЛЬНЫЙ КОМИТЕТ СОВЕТОВ Рабочих, Крестьянских, Красноо- дерских и Матросских депутатов.	آ. س. ش. ج. 42 قەلە، كەنجی، قزىل عسكر و بحريون نمایندەلری شورالرینىڭ آذربایجان مرکزی اجرائیە قومەتەسى.
№ 726 Bağı 24 Janvar 1926 s.		
"KOMMUNIST" KƏZƏTƏSİ İDARƏSİNƏ Jol.Gəbiyofa!		
Bəyənla bərabər AzMIK DR.Qatibati Leningrad Devleti İctimai qutubxanesi təlikəsini sərəfini icra içün qəndə- rir.		
Козма: fok-tehrir.		
AzMIK Həj'ət Rəjasət Qatibati Mudiri: <i>Raxundov</i> (AXYNDOF)		
Əxeli Qatib: <i>Rzabekof</i> (RZABEKOF)		

Azərbaycan SSR Mərkəzi İcraiyyə Komitəsi Rəyasət Heyəti
Katibliyinin müdiri R.Axundovun
"Kommunist" qəzetinin redaksiyasına məktubu.
24 yanvar 1926-cı il.

Пролетарии всех стран соединяйтесь! / حمله جهان فترای کامیابی بر لاشکرا

آذربایجان قومونست فرقه سینک (بولشویک) / Azərbaycan Kommunistik Partiyası (Bolşeviklər)

Азербайджанская Коммунистическая Партия (Большевиков) / Azərbaycan Kommunistik Partiyası (Bolşeviklər)

ЦЕНТРАЛЬНЫЙ КОМИТЕТ / Mərkəzi Komitə

отдел СЕКРЕТНЫЙ / Səkrət Dəftəri

№ 192

Тов.

из протокола № 9 Президиума ЦК АКП (б-ов) от 25.1.1926 г.

SS	Слушали	Постановили
1	Тюркологическом С"езде. (т.т. Джабиев и Зифельдт.)	1. а/ Утвердить срок созыва Тюркологического С"езда на 25-ое февраля 26 г. б/ Делегатами от АССР и НССР на С"езд утвердить т.т. 1. Ахундова Р. 2. Агаева Ф., 3. Зейналы, 4. Касимова Панаха, 5. Кулиева Мустафа, 6. Султанову Айну. 7. Эфенди Заде. в/ Предложить Комтракции Азербайджанской делегации на С"езде все возникающие вопросы согласовывать с ЦК АКП (б)

Правила о порядке хранения см. на обороте.

*Türkoloji Qurultayın çağırılması ilə bağlı
Azərbaycan K(b)P MK-nın qərarı.
25 yanvar 1926-cı il.*

Ҳасанбай Зардаби

(Өлүмүнүн 40 иллийи)

Сабаһ Һәсәнбәй Мәликов Зәрләбинин
өлүмү кунумизән там ғырх ил кенне.

Бөгөсөлгө Зарбай Азарбайчан мэдөний-
дети тархында көркөмлөп ер тутан бей-
сималардан өпирип. О, көзө мүбөр-
рп, көркөмлө маарифчи, истелданы дәр-
вигчи алпы ва муалым ил. Уаун мух-
дет давам эден иелагожи. элпы ва мүбөр-
рпидик фалаийителдө, о Азарбайчан ха-
гыны мэдөи төрөгтөн чүч чөх бөлүч
шпәр көрдү, Азарбайчан театрыны ва
мүбүбатыны баялдарындөн оду.

Һәсәнбәй Зәрдаб 1837-чй йл ноябры
12 (25)-дә Көйчай гәзасынын Зәрдаб
кандиндә догулмүшүр. Атасы Салимбәй
заманынын мүтәрәгги адамы иди. Ог-
лу Һәсәнбәйнин һестәдадыны һпсә
онү охутмагы гәрәра алмүшдм.

[illegible]

Москва тәһсилли онун фикри инкиша-
фидә белүк рөл ойнамиди. Москвада
окудуğu заман о, инкишаф рус тәләбә-
ләринә җарышмиш, Чернышевски, Керт-
сен ва Добролюбов чиди муталәә етмиш,
мәшһур рус тарихисчи Соловьев ва шаир
Плещинев ахындан таныш ва дост
әлмушду. О, Пушкин, Лермонтов, Бе-
тински, Гогол, дава сонралар Л. Н. То-
лстой киши белүк рус классикләрини дө-
һилдән өйрәнимши.

Һәсанбәй Зәрдаби али тәһсиллини та-
мамлайыб Азәрбайҗана гайытдығы заман
өз дөврүнүн бәйүк демократы вә маариф-
чиси иди.

Вотәнә гайытдыгдан сонра о, бир нечә
ил Тифлисте вә Губада дәвләт мүүссисәлә-
риндә хидмәт әтмиш, ләкин бу хидмәт ону
мәрәгләндирмадыгы үчүн мүүәллимлик вә
мүһәррирлик фәәлиятинә кәчмишләр.

1869-чу ядде Хөсөнбей Зәрәби Бакы
«Реальная гимназия» адланан орта
мәктәбе төбийят мұғаллими тейин олун-
мушту. О орта мәктәплериниңдә доре ве-
рән али төһсилли мұғаллимлеримизин би-
рындасыңыр. Хөсөнбей о мәктәбдә ади бир
мұғаллин киими дейил, хейирхад бир маа-
рифети кими залымлыгы. О аз шакирла-

көтәпханын Москва көтәпханасы илэ әвәз
әдилмәси һаггында мегаләләр дәрч әлу-
һүрү.

«Матбузат» шё'бёсидё умумийёлтё, аёлланин мёлён керэлийиндён, чёһёлт ёл мёвмёлматдён, тёлёл ёл мёлрёл мёлёлёлёриндён, ёлн ёхтирёлёрдён ёёл ёолмёлмёл. Газетин ёл ёёлмёлёнд Н. Б. Ёзирёлу «Пётёрский аёлмёлёл», ёскёлрёёл Аёлкёлзёлё Корёлланин «Пётёрбург ёл тёлбёлланы» ёагынын мёлёлёлёл, ёёлсёлмёл-Гёлэйил ёл шёлр Сейид Ёзлм Шёлр ёзланин мёвмёлт аёлёлёл ёёлсёлмёл шёлрёлл ёл ёолунурдёл. Ёу шё'бё газетёл ёл мёлёлгёл шё'бёс ёлн.

«Бизимиз» жана «Менуфутуна» кестимиз
 мени, Һосеиний Зарбалин маарифчилик
 ми кыз аялдар сарар, Азербайжан
 Рустя болуца чакым ки. Газетин ки
 маарифсиз Һосеиний Зарбалин аманшыл
 «өлүм» ки, дүндүл кешине бир гайда ки
 рафтор алуца. Бизим замана дейшин
 мойн толаб аям: аялгөтө хор аялан к
 «өлүмдү» ки, бир замананин дейшингөл
 бизиме дейла, Һамчинин биз гайди дей
 лат ки, замананин дейшинмизгөл са
 лат. О кеслер ки, Һамше айтбар ая
 бизин севелримизгөл өмөл аялбар, ая
 дейшинийини көр күн-күндө терең
 аялб, ирелн кеширар. Ояларн беиз ир
 ки кетейини беиз олмат, йа'ш олмат
 кешт замананин гайлсы үзрө сахлам
 масалат дейли, онд көр ки, О болу он

Бәсәнбәй Зәрдаби илэ ал-элэ верэрәк
элл мүбаризэ апаранлардан бири дэ Се-
ид Әзим Ширвани иди. О, маарифчилик
уһунда язылмыш шеһрләрлэ «Әкинчи»-
ни сүһитларынн зинәтләндирди.

Шәрһип мәдәни чәһәтдән керилһипни, әлкәдә һәгһиги азалығыни олмаһасында вә көһнә гәйдаларыни дһйишдирильмәмәһиндә керән һасәнбәй Зәрһаби азырды:

«Рәңгйит падшаһа, өврәт кишиһе, ушан
ушан, нәкәр ағая, шакирд устая мәкә
гул дейил? Бәли, биз һамымы гулут ө
буна сабб бизим ата-баба аждәләрләр
Хүзасә мәрги-зәмнәңә азадлыг олмашы
на көрә, көрә һамышыг өз һә гәләр б
олса биз төрәгги әтмәйчәһәк өз әдә б
мәрик» («Окияч», 1877-чи ил, № 12)

Һәсәнбәй Зәрәби бу гәзәтлә халга б
йүк хидмәт кәстәрмиздир. «Әңкичә»
гигигоз халгымызын көзүр ачмада, т
мәһәһийәтүнә мейл әтмәкдә мәһәһ
рол ойнаа билмичидир. Тәәссуф ки, Һәс
бәй Зәрәбинин чыкартыгы белә га
чә гәзәтин өмрү чок олмады. О, чар
күмәтинин әһәһәлә бағалды.

«Экинчи» багланлыгдан соңра да сәпбей Зәрдаби чар йөкумәти төрөфини төгиз олунмага башлады. Жандарма полис тез-тез онун эвинә басгын эд ахтарыш апарыры.

[illegible]

Һасәнбәй Зәрдаби өз әсринин маарифчисин кини хагтын маариф уругрунда чалыштырды. О, орта ва тәһләрдә охун фохсул азарбайча дөбәләра мадди ярдым мәғәдидә «Чампийтәй-хейрийә»нин җрады тәшәббус этди. Һасәнбәй Зәрдаби һәмшиш әлмә, маарифә тәшвиғ әлҗа кыда нәшр олунан «Һәят» гәзәтә этдирийин бун мәғаләсинә о, хитабә—«тарашлар охун әлҗа»

*H.B.Zərdabinin vəfatının 40 illiyi ilə əlaqədar
filologiya elmləri namizədi F.Qasımzadənin məqaləsi.
“Kommunist” qəzeti, 10 dekabr 1947-ci il.*

Hənifə xanım Məlikova

Həsənbəy Məlikov Zərdəbinin tərcüməji-halı *)

Həsənbəy Məlikov Zərdəbi 1837-ci il noyabrın 12-ndə, keçmiş Gəncə qəzasının Zərdəb kəndində anadan olmuşdur. Babası Rəhimbəy və atası Səlimbəy o vaxtın maarifpərvər adamlarından idi. Onların qayəsi həmişə o vaxtın şairlərinin yzına asıq olmuşdur.

Atasının keçmiş haqqında söylədiyi hekayələr, qədim Şərq şairlərinin və həmçinin doğma Azərbaycan şairlərinin əsərlərini oxumaq Həsənbəyin inkişafına böyük təsir etmişdir. Həsənbəyi məscid məktəbinə—mədrəsəyə oxumağa qoymuşlarsa da, o, burada çox həvəssiz davam etmişdir. Bir dəfə molla, Həsənbəyin atasının yanına gəlib oqlunun dərslərə myntəzəm gəlməyindən və yumumçuluqla dinə az

əhəmiyyət verilməyindən şikayət etmişdir. Həsənbəyin atası Səlimbəy mollaya belə cavab vermişdir: «Məndən əl çək, fərqi yoxdur, oqlunu böyüyüb təhsilini bitirəndən sonra, məscidə gəlib sənə cəmaata söylədiyin jəlanlara qulaq asmağa qadır».

1852-ci ildə Həsənbəyin atası onu Samaxıya aparıb səhər məktəbinə vermişdir. Həsənbəy bu məktəbdə çox yaxşı oxumuş və buraxılış imtahanı verərkən öz cavabları ilə Qafqaz Tədris Oqruxu mydiri baron Niqolay Heiran buraxmışdır. Baron Niqolay, Həsənbəyin təhsilini davam etdirmək üçün Tiflisə göndərilməsini təklif etmişdir. Həsənbəy Tiflisdə imtahan verərək birinci Tiflis gimnaziyasının beşinci sinfinə girmişdir. 1861-ci ildə gimnazianı bitirib dövlət hesabına Mosqva universitetinə göndərilmiş və bu universitetin təbiət-fizika-matematika fakültəsinə girmişdir. 1865-ci ildə universiteti, universitet qandidatı diplomu ilə bitirmişdir. Həsənbəy tələbə olduğu zaman qabaqçıl intelliqensiya arasında dolasmağa başlamışdır. O, tarixçi Solovjovun və şair Pləsejevin əilələrində əziz bir qonaq olmuşdur.

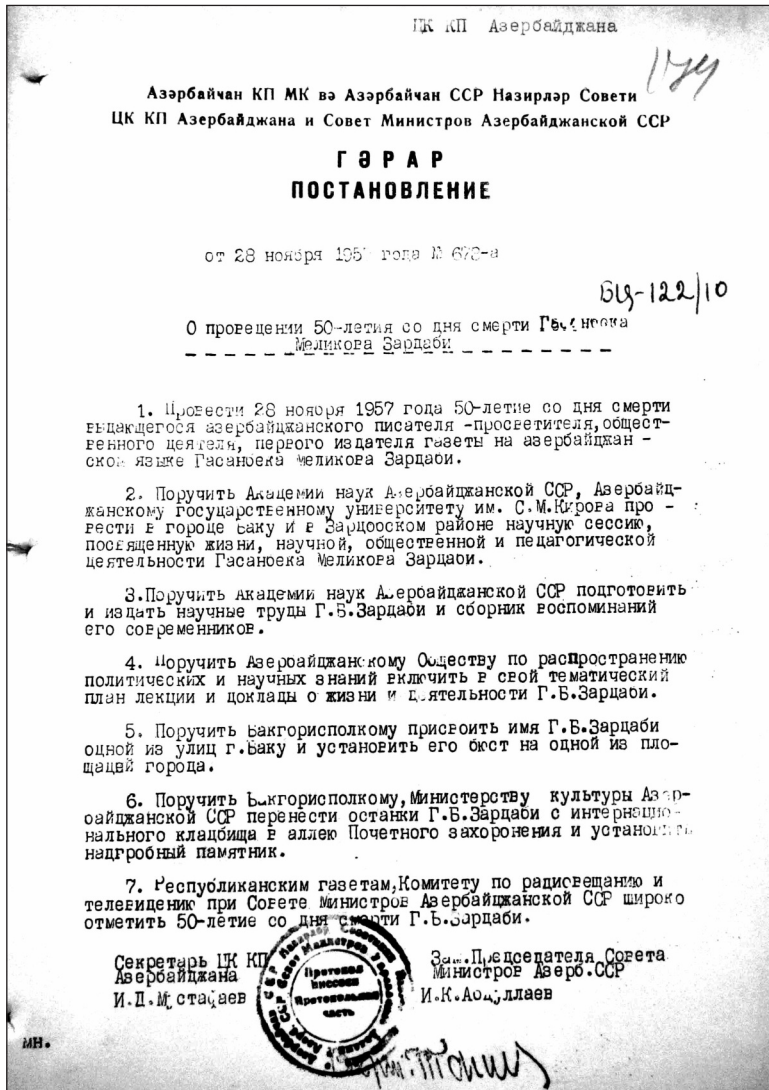
Həsənbəy Solovjovların evlərinə tez-tez gedib gəlmək nəticəsində onların qəzəna çox bərk vurulur. Qəz da Həsənbəyi çox sevirmiş. Lakin Həsənbəy xristian qəz almaqla geridə qalmış xalq əzyindən uzaqlaşdırmaqdan qorxduğundan qızla evlənməkdən vaz

*) Bir çox jəzəbylərməz kimi Həsənbəy Zərdəbinin də hələ elmi əsasda jəzəbməz dyzgyn tərcüməji-halı jəxdur. Bir material olaraq Həsənbəyin arvadı, xalq myəlliməsi, Hənifə xanım Məlikovanın jəzməş olduğu tərcüməji-halı dərc edirik. Burada səmimi və sadə bir dildə böyük içtimai xadim, maarifpərvər, Azərbaycan mətbuatının bəmsi olan Həsənbəyin zəngin həyatı haqqında bir çox maraqlı və qiymətli epizodlar naql olunur. Bu material ilk dəfə nəşr olunur. Materialın rusça əl jəzməş Həsənbəyin qəz myəllimə Qərib Sultandan alınmış, tərcümə və ixtisar olunmuşdur.

Hənifə xanım Məlikovanın

"Həsən bəy Məlikov-Zərdəbinin tərcüməyi-halı" məqaləsi.

"Revoljusiya və Kultura" jurnalı, 1939-cu il, nömrə 6.

*"Həsən bəy Məlikov Zərdabinin vəfatının 50 illiyinin keçirilməsi
haqqında" Azərbaycan KP MK və Azərbaycan SSR Nazirlər
Sovetinin qərarı. 28 noyabr 1957-ci il.*

Вера Флаимонович!

То вверху 50-лений
со гни слезами
Гасан Гана. Загудел
Огнем загонно до
Анто Бам издательства
Министерства и Гюро.
Но ввиду того, что на
Гюро всета возрос об
объединении 50-лений со
гни слезами и 720-лений
со гни рождаем возрос
Бам решен и Гюро с
принимать, а денгами и
Гане решен. (см. на об.)

*Azərbaycan
KP MK-nın
şöbə müdiri
Şıxəli Qurbanovun
MK bürosuna
müraciəti. 6 dekabr
1957-ci il.*

*Azərbaycan
Sovet
Ensiklopediyasının
Baş redatoru
Rəsul Rzanın
Azərbaycan KP MK
katibi D.Quliyevə
məktubu.
5 iyul 1974-cü il.*

 АЗЕРБАЙДЖАН ССР
 ГЛАВНЫЙ АКАДЕМИКАС
 АЗЕРБАЙДЖАН
 СОВЕТ ЭНЦИКЛОПЕДИКАС
 БАШ РЕДАКТОР

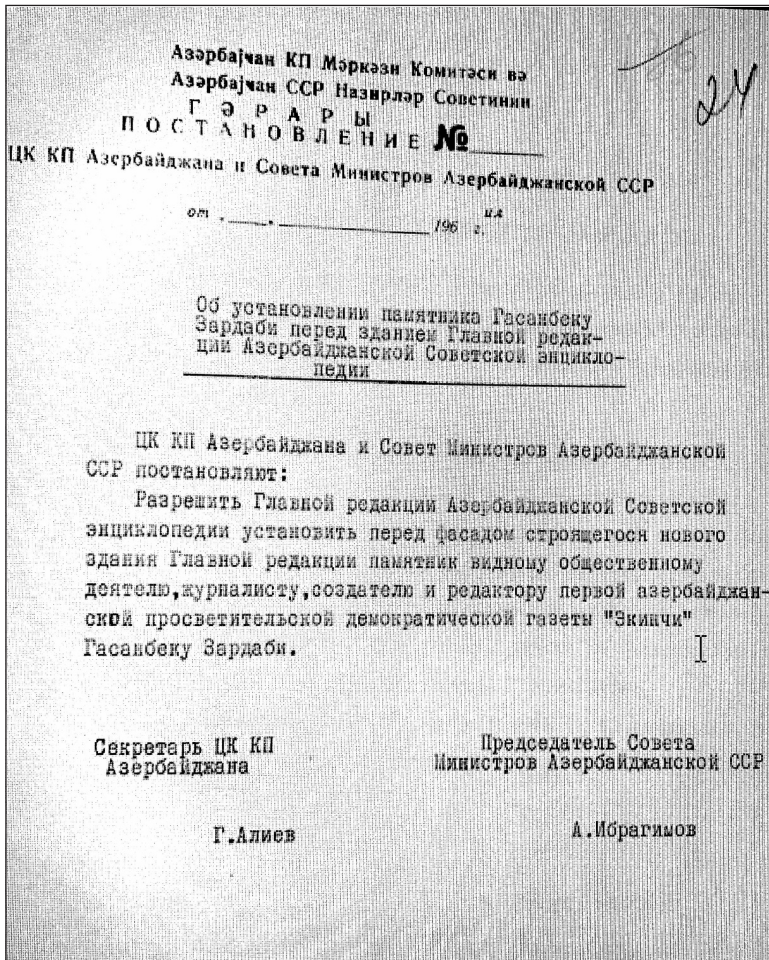
АКАДЕМИЯ НАУК
 АЗЕРБАЙДЖАНСКОЙ ССР
 АЗЕРБАЙДЖАНСКИЙ
 СОВЕТСКИЙ ЭНЦИКЛОПЕДИЧЕСКИЙ
 ГЛАВНЫЙ РЕДАКТОР

5 июля 1954 г.
 № 445

Проект и финансово-сметной документации
 перед главным редактором строящегося нового
 здания Главной редакции Азербайджанской Совет-
 ской Энциклопедии предусмотрено установить
 памятник одному из видных деятелей азербай-
 джанского народа.

Главная редакция просит Вашего разреше-
 ния на установку памятника великому азербай-
 джанскому просветителю, журналисту - редак-
 ту первой азербайджанской газеты "Экинчи",
 прогрессивному общественному деятелю Гасан-
 беку Зардаби.

Редук Раа

*Azərbaycan Sovet Ensiklopediyası Baş Redaksiyasının
binası qarşısında H.B.Zərdabiyə abidə qoyulması haqqında
Azərbaycan KP MK və Azərbaycan SSR Nazirlər Sovetinin qərarı.
3 yanvar 1975-ci il.*

Həsən bəy Zərdabinin Fəxri Xiyabanda qəbirüstü abidəsi.

MƏNBƏLƏR

1. Azərbaycan Respublikası Prezidentinin İşlər İdarəsinin İctimai-Siyasi Sənədlər Arxivi. Fond 1, siyahı 6, saxlama vahidi 31.
2. Azərbaycan Respublikası Prezidentinin İşlər İdarəsinin İctimai-Siyasi Sənədlər Arxivi. Fond 1, siyahı 6, saxlama vahidi 33.
3. Azərbaycan Respublikası Prezidentinin İşlər İdarəsinin İctimai-Siyasi Sənədlər Arxivi. Fond 1, siyahı 6, saxlama vahidi 214.
4. Azərbaycan Respublikası Prezidentinin İşlər İdarəsinin İctimai-Siyasi Sənədlər Arxivi. Fond 1, siyahı 9, saxlama vahidi 358.
5. Azərbaycan Respublikası Prezidentinin İşlər İdarəsinin İctimai-Siyasi Sənədlər Arxivi. Fond 1, siyahı 44, saxlama vahidi 99.
6. Azərbaycan Respublikası Prezidentinin İşlər İdarəsinin İctimai-Siyasi Sənədlər Arxivi. Fond 1, siyahı 44, saxlama vahidi 341.
7. Azərbaycan Respublikasının Dövlət Arxivi. Fond 411, siyahı 1, saxlama vahidi 263.
8. Azərbaycan Respublikasının Dövlət Arxivi. Fond 411, siyahı 1, saxlama vahidi 474.
9. Azərbaycan Respublikasının Dövlət Arxivi. Fond 411, siyahı 1, saxlama vahidi 483.
10. Azərbaycan Respublikasının Dövlət Arxivi. Fond 411, siyahı 1, saxlama vahidi 266.
11. Azərbaycan Respublikasının Dövlət Arxivi. Fond 411, siyahı 25, saxlama vahidi 90.

12. Azərbaycan Respublikasının Dövlət Arxivi. Fond 411, siyahı 37, saxlama vahidi 121.
13. Azərbaycan Respublikasının Dövlət Arxivi. Fond 411, siyahı 4, saxlama vahidi 162.
14. Azərbaycan Respublikasının Dövlət Arxivi. Fond 411, siyahı 8, saxlama vahidi 970.
15. Azərbaycan Respublikasının Dövlət Tarix Arxivi. Fond 309, siyahı 1, saxlama vahidi 584
16. Azərbaycan Respublikasının Dövlət Tarix Arxivi. Fond 315, siyahı 1, saxlama vahidi 97
17. Azərbaycan Respublikasının Ədəbiyyat və incəsənət arxivi. Fond 526, siyahı 1, saxlama vahidi 9.
18. Ə.B.Topçubaşov. Azərbaycanın yol göstərəni. Bakı, “Kitab aləmi”, 2010.
19. “Günay” qəzeti, 9-15 iyul 2005-ci il.
20. Hənifə xanım Məlikova. Həsən bəy Məlikov Zərdabının təcümeysi-halı. “Revolusiya və qultura” jurnalı, 1939-cu il, № 6,
21. Hənifə xanım Məlikova-Abayevanın xatirələri (Həsən bəy Məlikov Zərdabının bioqrafiyası) kitabına ön söz. Bakı, “Adiloğlu” nəşriyyatı 2005
22. Həsən bəy Zərdabi, Fərhad Ağazadə. Əkinçi (1875-1925. Bakı, “GARİSMA” nəşriyyatı, 2008
23. Mirzə Şərif Mirzəyev. Qafqazda türk mətbuatı tarixinə dair materiallar. Bakı, 2021.
24. “Revolusiya və Qultura” jurnalı, 1939-cu il, nömrə 6.
25. Vilayət Quliyev. “Böyük əkinçi qarşısında son borc”. Ə.B.Topçubaşovun “Azərbaycanın yol göstərəni” kitabına ön söz. Bakı, “Kitab aləmi”, 2010.
26. Vilayət Quliyev. Millətin birləşdiyi gün, yaxud Zərdabının dəfni. “525-ci qəzet”, 25 iyul 2009-cu il.

Rus dilində

1. А.М.Топчибаши и М.Э.Расулзаде. Переписка. 1923-1926. Москва. Издательство «Социально-политическая МЫСЛЬ», 2012.
2. “Bakinski raboçi” qəzeti, 21 avqust 1925-ci il.
3. “Bakinski raboçi” qəzeti, 16 noyabr 1925-ci il.
4. “Bakinski raboçi” qəzeti, 9 noyabr 1925-ci il.
5. Газета “Каспий”, 31 марта 1905 г.
6. Газета “Каспий”, 19 июня 1905 г.
7. Мирза Шериф Мирзаев. Материалы для истории тюркский печати на Кавказе. Баку, 2009.
8. Полное собрание законов Российской империи. Собрание третье. Том XXV, 1905. С.Петербург, 1908, стр. 133.

MÜNDƏRİCAT

“Azərbaycan milli mətbuatının 150 illik yubileyinin keçirilməsi haqqında” Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Sərəncamı	7
Rəşad Məcid. “Əkinçi” irsinə ehtiramla.....	11
Giriş əvəzi	15
“Əkinçi”nin 50 illiyi barədə bolşeviklərin ilk qərarı	16
Azərbaycanda türkcülük ideyaları və... ilk türk memarın özünə qəsdı barədə	18
Nərimanovun vəfatı “Əkinçi” barədə müzakirələri arxa plana keçirir	21
Qərar qətidir: türk mətbuatının 50 illik yubileyi keçirilsin	23
Həbib Cəbiyev və... qərara müəmmalı əlavələr	25
Mirzə Şərif Mirzəyev kimdir?	27
Sabıq çar sensorunun bolşevik məmurundan xahişi	29
Mətbuat tariximiz haqqında materialların birinci hissəsi Bakıda	31
“Qocalıq gücü imkan verdiyi qədər işləməyə hazır olan” insanın qeydləri	33

Acınacaqlı vəziyyətdə olan türk mətbuatı barədə	35
“Türk mətbuatının düzəlməsi və möhkəmləndirilməsi dövrü” ..	38
Rusiyada inqilab və imperatorun “səxavəti”	40
Qafqaz müsəlmanları canişindən nə istəyirlər?	42
Senzor vəzifəsinə “münasib türk” axtarışı	45
“Əkinçi”nin yubileyi ilə bağlı daha bir iclas	47
“Həsən bəy Məlikovun tərcümeyi-halı nəşr edilsin”	49
Türk dilində qəzetləri Moskvadan necə almalı?	51
Hənifə Məlik-Zərdəbiyə pensiya verilsin, yoxsa yox?	53
“Hənifə xanımın gözləri tamam görmür...”	56
Bakı qubernatorundan “Əkinçi”nin nəşrinə yaşıl işıq	59
Qəzetə “Əkinçi” adını Staroselski qoyur?	61
Qəzet nəşrinə icazə veriləndən iki il sonra çıxır. Niyə?	64
“Əkinçi”nin bağlanması Minasov “amili”	66
Hidayət Mahmudovun Moskva sərgüzəştləri	68
Lenin kitabxanası Azərbaycana qəzet verməkdən imtina edir	70
Azərbaycan nümayəndələrinin İosif Stalinlə görüşmək cəhdi, “Əkinçi”yə görə!	72
Rusiya Azərbaycana aid muzey eksponatlarını niyə qaytarmaq istəmir?	74
Moskvada türk qəzetləri tapılmır, ümid Leninqradadır	76
Ter-Qabrielyan kimdir?	78
40 kiloluq iki qəzet bağlaması poçtla Bakıya göndərilir	80
“...Şəxsi mehmanxanalar adamın dərisini soyur”	82
Leninqradda qəzet axtarırları.....	84
Türk qəzetləri, geri qaytarılmaq şərtilə, Azərbaycana verilir?	87
Bakıya daha doqquz bağlama qəzet göndərilir	89

Leninqradda axtarışlar başa çatır. Moskvaya qayıtmaq olar	92
Hidayət Mahmudov kimdir?.....	94
“Əkinçi”nin 50 illiyini qeyd etmək arxa plana keçirilir	96
Bolşeviklər nəinki “Əkinçi”ni, Zərdabının özünü də unutmaq istəyirlər	98
“Azərbaycanın yol göstərəni”	100
1937-ci ilin ab-havası və... Zərdabının ruhuna sayğısızlıq barədə bir neçə söz	102
Həsən bəy də, “Əkinçi” də yenidən yada düşür, amma sonralar	104
Zərdabının qəbri haradadır? Bu sual onun vəfatının 50-ci ilində ortaya çıxır	107
Şıxəli Qurbanov H.B.Zərdabının yubileyi haqqında	109
Bakıda Həsən bəy Zərdabiyə heykəl nə vaxt qoyulur?	111
Son söz yerinə	113
Arxiv sənədləri	115
Mənbələr	138

MÜSƏLLİM HƏSƏNOV

“ƏKİNCİ”DƏN 50 İL SONRA

*Azərbaycan dilində ilk qəzetin tarixi
ilə bağlı arxivlərdə gözdən uzaq qalan bəzi sənədlər
haqqında*

Texniki redaktor:
Samir Tarverdiyev

Korrektor:
İsmayıl Hacıyev

ISBN: 978-9952-8556-6-1

“RAF Poliqraf-2017” MMC-də çap edilmişdir.

Format: 60x90^{1/16}

Tiraj: 500 nüsxə.

Çapa imzalanmışdır: 12.07.2025

Çap olunmuşdur: 20.07.2025